

הפלטפורמה בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

אריז' סבאע'-ח'ורי

נדים רוחאנא

עורכים

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה
עורכים: נדים רוחאנא ואריז' סבאע'-ח'ורי

The The Palestinians in Israel: Readings in History, Politics and Society
Edited by: Nadim N. Rouhana and Areej Sabbagh-Khoury

מועצת מערכת:
מוחמד אמארה, מוחמד חאג' יחיא, ראסם ח'מאיסי, מחמוד יזבק, מוסטפא כבהא,
עאדל מגאע, ח'ליל נח'לה, נאדירה שלהוב-קיבורקיאן

עיצוב והפקה: ואיל ואכים

מסת"ב: 8-17-7308-965

© כל הזכויות שמורות (יולי 2011)
מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי
אלנבי 51, ת.ד. 9132, חיפה 31090
טל: 04-8552035 פקס: 04-8525973

www.mada-research.org
mada@mada-research.org

תוכן עניינים

5	הקדמה המחקר על הפלסטינים בישראל: בין האקדמי לפוליטי אריז' סבאע'-ח'ורי ונדים רוחאנא
16	הנכבה הונידה ע'אנם
26	העקורים הפלסטינים בישראל אריז' סבאע'-ח'ורי
45	הממשל הצבאי יאיר בוימל
56	גיוס החובה של הדרוזים לצבא הישראלי: רקע היסטורי קייס פירו
65	תקנות שעת חירום יוסף תייסיר ג'בארין
72	טבח כפר קאסם עאדל מנאע
81	יום אלארד (יום האדמה) ח'ליל נח'לה
88	ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל מוחמד אמארה
97	האסירים הפוליטיים הפלסטינים עביר בכר
107	אזורי עדיפות לאומית ראסם ח'מאיסי
117	הילידים הבדווים באלנקב (הנגב): עיור כפוי ושליטת הכרה אסמעיל אבו סעד
125	אזרחות ערבית פלסטינית בישראל אורן יפתחאל

תודות

ברצוננו להודות לכמה עמיתים שתרמו להוצאת ספר זה לאור ולהפקתו בשלוש השפות. תחילה אנו מודים לחברי מועצת המערכת על תרומתם הרבה בבחירת המבואות ומחברי הספר, על הערותיהם ועצותיהם החשובות לעורכים בשלבים השונים, ועל העזרה בהכנת רשימת השמות והמושגים. כמו כן אנו מודים לכל החוקרים על כתיבת המאמרים ועל שיתוף הפעולה שלהם בכל שלבי העריכה ותרגום. תודתנו נתונה לכל הקולגות שקראו את המאמרים ותרמו את הערותיהם והארותיהם.

תודה גם למנהלת העוזרת במרכז מדה אל-כרמל, גב' אינאס חאג' עודה, על עזרתה החשובה וליווי הפרויקט לכל אורך הדרך ועל דאגתה כי יבוצע על הצד הטוב ביותר. תודה למר נביל סאלח על הקריאה הקפדנית של חלק מן המאמרים בערבית ובעברית. תודה לגב' קייט רוחאנא על עזרתה החשובה בעריכת חלק מהחומרים בשפה האנגלית.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

הקדמה המחקר על הפולסטינים בישראל: בין האקדמי לפוליטי

אריז' סבאע'-ח'ורי ונדים רוחאנא

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הקדמה

המחקר על הפלסטינים בישראל: בין האקדמי לפוליטי

אריז' סבאע'-ח'ורי* ונדים רוחאנא**

עד שנת 1948 היו הפלסטינים, שהפכו לאזרחי מדינת ישראל לאחר הקמתה, חלק בלתי נפרד מרקמת החברה הפלסטינית וחלק בלתי נפרד מההתנגדות לפרויקט הקולוניאלי הציוני, ששאף להקים בפלסטין מדינה יהודית אקסקולוסיבית. בעקבות הנכבה הפלסטינית - הפן האחר של הקמת מדינת ישראל על מרבית שטחי המולדת הפלסטינית - התפצלה החברה הפלסטינית וקרסה, ופרק חדש נפתח בהיסטוריה של הפלסטינים בישראל (ולמעשה בהיסטוריה של הפלסטינים כולם). שורשיו נטועים עוד בתקופה שקדמה לנכבה, אך הנכבה הייתה אירוע מכונן שהשלכותיו לא פסחו על שום היבט של החברה הפלסטינית. אירוע זה משפיע עליה מן הבחינות החברתית, הפוליטית והתרבותית, בדרכים שמרבית המחקרים טרם התייחסו אליהן.

קריאה ביקורתית של ההיסטוריה החברתית של הפלסטינים בישראל תתייחס לפרק חדש זה כהמשך של ההיסטוריה הפלסטינית שלפני הנכבה ובד בבד כתפנית היסטורית חדה וייחודית. תפנית זו מתאפיינת בשינויים בהרכב חברתי והפוליטי בעקבות הנכבה ובעקבות הקמת מדינת ישראל, בניתוק הפלסטינים מסביבתם הערבית, בהכפתם לצורכי הפרויקט הקולוניאלי במלוא עוצמתו ובמדיניות האתנית של ישראל הנגזרת ממנו. מתוקף מדיניות זו גזלו ישראל והרוב היהודי את משאביהם של הפלסטינים, שלטו בהם באמצעות מניעת שוויון בתחומים רבים והתייחסו אליהם כאל אויבים בתחומים אחרים. למרות

* אריז' סבאע'-ח'ורי היא סטודנטית לתואר דוקטור בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב וחוקרת במרכז מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

** נדים רוחאנא הוא פרופסור בבית ספר למשפט ודיפלומטיה באוניברסיטת טפטס בבוסטון ומנהל מייסד של מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

הבעיות המהותיות במבנה הפוליטי הישראלי שניתן לתארו כדמוקרטי ביחס לחברה היהודית, מבנה זה הטביע את חותמו על התפתחות החברה הערבית. לפיכך אין להתעלם ממנו בבואנו לנתח את ההיסטוריה של חברה זו ולהבינה.

מאז תחילת הנכבה ועד עצם היום הזה מצאו את עצמם הפלסטינים בישראל בשולי ההתפתחויות החברתיות והפוליטיות המתרחשות בחברה הפלסטינית ובתנועה הלאומית הפלסטינית שנוסדה בגלות ובשולי המטרות שקבעה לעצמה חברה זו. למרות חידוש הקשר והיווצרותם של דפוסי אינטראקציה מוגבלים בין הפלסטינים משני עברי הקו הירוק מאז 1967, ואף על פי שמרכז הכובד של התנועה הלאומית הפלסטינית החל לעבור בשנות השמונים אל הגדה המערבית ואל רצועת עזה והתקרב מן הבחינה הגיאוגרפית אל הפלסטינים בישראל, מיקומם השולי ביחס לשאר הפלסטינים לא השתנה משמעותית. באופן שונה התפתחה החברה הפלסטינית בשולי החברה הישראלית מפני שהקמת המדינה היהודית הפכה אותם לאויבים פוטנציאליים ולמכשול אסטרטגי בפני מטרות המדינה היהודית, ובכך הוכרעה התהוותם שלא כחלק מהחברה הישראלית. ואולם בתקופה האחרונה מעמדם בתוך החברה הפלסטינית עובר מן השוליים לכיוון המרכז, וכך מתגלות עוצמתם הפוטנציאלית החברתית והפוליטית ויכולתם להשפיע על עתיד הסכסוך בין ישראל לפלסטינים ועל האפיקים לפתרונו (רוחאנא, 2008).

מידת ההתעניינות בהיסטוריה החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל תאמה את מידת ההתעניינות הפוליטית בהם ובמעמדם בהקשר הפלסטיני, הישראלי והעולמי. בהתאם למעמדם השולי במשך חמישה עשורים לא זכו הפלסטינים בישראל להתעניינות מחקרית ערבית או פלסטינית מעמיקה, ומקורות הידע האקדמי על אודותיהם נשארו מוגבלים במשך זמן רב. אמנם האזרחים הפלסטינים היו מטרה מרכזית למדיניות הפיקוח והשליטה הביטחונית של ישראל, אך האקדמיה הישראלית לא העמיקה את התעניינותה בחקרם אלא לאחר 1967 (Smootha and Cibulski, 1978). התעניינות זו הייתה מוגבלת אמנם בהיקפה ובמניעיה התאורטיים והרעיוניים, אך עד לא מזמן הייתה המקור העיקרי לידע ולניתוח ההיסטוריה החברתית, הפוליטית והכלכלית של הפלסטינים.

בשלב הראשון של המחקר האקדמי על הפלסטינים מילאה האקדמיה הישראלית תפקיד מרכזי בהצדקת הקמת המדינה היהודית על חורבות החברה הפלסטינית ועל אדמותיה. האקדמיה הישראלית, כמוה כשאר מוסדות התרבות (כמו התקשורת, הספרות והאמנות), הייתה מגויסת לשירות האידיאולוגיה של המדינה היהודית, ששקדה על העלמת הזיכרון והקיום הפלסטיניים. השיח האידיאולוגי הדומיננטי בישראל היה חלק בלתי נפרד מהמבנה האפיסטמולוגי (רם, 1993; Kimmerling, 1992), כך שייצור הידע על הפלסטינים היה קשור קשר הדוק לאופן שבו הפרויקט הציוני הגדיר את ה"אני" ואת ה"אחר" ולמערכת ההצדקות שליוותה אותו. זרועות הביטחון הישראליות היו מופקדות על איסוף האינפורמציה על הפלסטינים בישראל, והתייחסו אליהם כאל בני מיעוטים בני דתות שונות וכגיס חמישי. בהקשר זה מילאה האקדמיה תפקיד מסייע.

בראשית הדרך התאפיין המחקר האקדמי הישראלי על הפלסטינים בישראל בדלות ובצרות אופקים תיאורטית ורעיונית. חלק מן החוקרים שסקרו את גוף הידע האקדמי הישראלי על אודות הפלסטינים בישראל עד שנות השבעים ציינו שלושה מאפיינים מרכזיים: ראשית, הפלסטינים בישראל זכו להתעניינות אקדמית מעטה ולהתעלמות אפילו מצד החוקרים שעסקו בחברה בישראל; שנית, חלוקת עבודה אקדמית ניתבה את המחקר האקדמי על הפלסטינים בישראל לידיהם של המזרחנים והחוגים למזרחנות, הידועים בקשריהם האינטימיים עם מוסדות הביטחון הישראליים, בשעה שהחברה היהודית בישראל נחקרה בחוגים לסוציולוגיה ולמדעי המדינה; שלישית, מחקרים רבים הקשורים בפלסטינים התבססו על תיאוריית המודרניזציה הטוענת לקיומם של גורמים תרבותיים העומדים כמכשולים עיקריים בפני: תהליך המודרניזציה, הקמת מוסדות מודרניים, התארגנות פוליטית ושינוי חברתי.¹

שלושת המאפיינים האלה שיקפו את הקשר הבל יינתק בין השליטה הפוליטית והרעיונית ובין המחקר האקדמי. את השלב הזה במחקר האקדמי אפשר להגדיר "שלב הידע הממסדי" שביטא באופן כללי את הכתיבה של השולט על הנשלט. המחקר בשלב זה עמוס אפוא בבעייתיות תיאורטית ואפיסטמולוגית ובצידוקים

1 ראו למשל את הסקירות:

רם, 1993; 1975; Asad, 1977; Nakhleh, 1978; Smootha and Cibulski, 1978; Zureik, 1993; Haidar and Zureik, 1987;

הפוגמים במידה רבה בערכו האקדמי. מחקרים אלה יכולים לשמש חומר גלם ללימוד על מנגנוני השליטה - האפיסטמולוגיים והפוליטיים - יותר מאשר לספק מקורות ידע על השינויים החברתיים, הפוליטיים, הכלכליים בקרב הפלסטינים בישראל.

בשנות השישים (לאחר הכיבוש של 1967) גבר העניין המחקרי בפלסטינים בישראל, ויחד עם ההכרה הגוברת בחשיבות מעמדם הואץ עוד יותר קצב הפרסומים. אף כי חלק מן המחקרים המשיך בקו הממסדי, חלה תפנית רעיונית בחלקים אחרים, והם אימצו גישות ביקורתיות שערערו על הגישה הממסדית. ואולם השינוי המשמעותי ביותר לפלסטינים לגבי חקר הפלסטינים בישראל התחולל במדעי החברה הישראליים ובדיסציפלינות אחרות רק לאחר הסכמי אוסלו, עם עליית התחושה הישראלית ביציבות הפרויקט הציוני, וכחלק מן המאמץ הרעיוני והאקדמי הישראלי לערוך ביקורת עצמית,¹ זאת בצד קריאת התיגר של חוקרים פלסטינים ואחרים על הגישות האקדמיות הדומיננטיות.

עם זאת, יש עדיין צורך בבדיקה מעמיקה של המגמות החדשות בייצור הידע האקדמי בישראל על אודות הפלסטינים בישראל. אכן הגישות הביקורתיות החדשות במדעי הרוח, בהיסטוריה, במדעי המדינה, בספרות, בלימודי התרבות ובתחומים נוספים שינו את פני המחקר על אודותם, אך השינוי לכוד עדיין ברובו בתוך המסגרות האפיסטמולוגיות שמכתיבה הנאמנות הפוליטית והאידיאולוגית-לרעיון המדינה "היהודית והדמוקרטית" בפרט ולאידיאולוגיה הציונית בכלל. כמו כן הוא מתנהל אגב הבעת עוינות כלפי הגישות המבוססות על מחקרים קולוניאליים ופוסט-קולוניאליים ואגב המעטה בערכן.²

גוף המחקר בנושא הפלסטינים בישראל השתנה עם כניסתם לזירה האקדמית של כמה חוקרים ואקדמאים פלסטינים וישראלים, שהשתחררו מהמוגבלות התיאורטית והאפיסטמולוגית שאפיינה את מרבית המחקרים שנכתבו באקדמיה

1 להסברים אפשריים להופעת מחקרים ביקורתיים באקדמיה ראו רוחאנא וסבאע-ח'ורי, 2006.
2 ראו למשל את הסקירה של רוזנהק (1995) המתחקה על ההתפתחויות החדשות בסוציולוגיה הישראלית כלפי הפלסטינים בישראל, תוך כדי סקירת גישות תיאורטיות חדשות. עם זאת חושפת הסקירה גם את המגבלות התיאורטיות והרעיוניות של המחבר ושל הסבריו לגבי תפקיד המדינה בייצור יחסי הכוחות, והמדיניות הנובעת מכך. הסיבות שהוא מעלה מתעלמות מן המבנה הקולוניאלי ומן המדיניות שכופה מבנה זה על הקמתה ועל המשכיותה של המדינה היהודית. גישה זו מאפיינת מחקרים רבים אחרים.

הישראלית. אלה עשו שימוש בספרות מחקרית השוואתית ובהשוואה למצבים קולוניאליים אחרים, בלימודי ה"מוכפפים" (Subaltern Studies), בספרות שנכתבה מנקודת המבט של העולם השלישי, בלימודי פמיניזם ובלימודי מגדר. כמה מהם העמידו יסודות תיאורטיים ואפיסטמולוגיים חדשים בתחום. בד בבד עם העלייה בחשיבות מעמדם הפוליטי של הפלסטינים בישראל החל המחקר בעניינם להשתנות, בהשראתם של חוקרים ביקורתיים פלסטינים, ישראלים ואחרים. דור חדש של חוקרים ושל מרכזי מחקר ערביים החל להשתחרר מהשפעת האקדמיה הישראלית, ואלה ייצרו ואימצו גישות חדשות וחיזקו את יסודותיהן התיאורטיים.

גם במחקרים שעסקו בהיסטוריה החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל, אין התייחסות מספקת לשלבים היסטוריים חשובים בחוויה האינדיווידואלית והקולקטיבית שלהם, כמו בשלב העיצוב החברתי והפוליטי עם תחילת הנכבה ותחת הממשל הצבאי (כלומר שלב הפיכתם של הפלסטינים מרוב למיעוט במולדתם ומבעלי המולדת לזרים בה). שלב זה השפיע השפעה מכרעת על עיצוב הזהות הקולקטיבית, המבנה החברתי, דפוסי ההתארגנות הפוליטית ועיצוב השיח הפוליטי של הפלסטינים מאז ועד היום. כמו כן, טרם נכתבה ההיסטוריה החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל בתקופת הממשל הצבאי שכפתה עליהם ישראל עד שנת 1966 - התקופה שבה איבדו הפלסטינים את המולדת ואת הקשר עם עמם, עם אומתם ועם סביבתם הערבית. בתקופה זו הפעילו המוסדות הישראליים מנגנוני פיקוח במטרה להשלים את נישול משאביהם של הפלסטינים ואת השליטה הפוליטית. כמו כן הופעלו מנגנונים אלו בניסיון למנוע התארגנות פוליטית לאומית עצמאית בקרבם, לכפות עליהם את ההגמוניה הרעיונית הציונית ולהשריש בהם פחד מן הממסד הביטחוני. לאחר כיבוש שאר חלקי המולדת הפלסטינית בשנת 1967 הוחלפה מערכת הממשל הצבאי באמצעי שליטה ופיקוח אחרים (אף כי חלקם, כמו התקנות לשעת חירום, כבר הושלטו באופן אינטנסיבי בתקופת הממשל הצבאי), החל בכפיית ההגמוניה הרעיונית וכלה בשימוש באמצעים משפטיים ובתקנות לשעת חירום כדי להפליל וליצור דה-לגיטימציה לשיחים שהתנגדו לאופייה של מדינת

ישראל כמדינה יהודית.

בכל השלבים האלה לא זכו ההיסטוריה הפוליטית והתמורות החברתיות שהתחוללו במבנה החברה הפלסטינית למחקר ולהתעניינות מספקים. גם ההזדמנות ההיסטורית שאפשרה את חידוש הקשר עם החברה הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה עד העשור האחרון של המאה הקודמת לא זכתה למחקר שיבדוק את השלכותיהם של יחסים אלה ואת הסיבות להיקפם המוגבל.

הפלסטינים בישראל זכו לכמה כינויים דוגמת: הערבים בישראל, ערביי 1948, הערבים הישראליים, ערביי ישראל, הערבים הפלסטינים בישראל, הפלסטינים בישראל, המיעוט הפלסטיני, המיעוט הערבי וערביי הפנים. לכינויים אלה משמעויות שונות, היות שהשמות השונים קשורים בפוליטיקה של הייצוג:³ הם אינם משקפים רק את זהותם של הפלסטינים בישראל, אלא גם את העמדה האנליטית של המשתמשים בכינויים אלה. על כן מצאנו לנכון לכלול בספר זה מאמר שכותרתו "ערביי 48", המתייחס לכינויים הללו ועוסק בחוויה הפוליטית הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל. למרות המחלוקת על כינוי הפלסטינים בישראל, בסקר שערך מרכז מדה אל-כרמל, שבו ניתנו לנסקרים כל אופציות ההגדרה, אמרו 66% שהם מגדירים את עצמם פלסטינים בישראל. עם זאת יש גם קבוצה - שחלקה הגדול מורכב מאזרחים ערבים דרוזים ובדווים - שהמשתייכים אליה אינם מגדירים את עצמם פלסטינים אלא ערבים או ערבים-ישראלים. על כן, בחירת הכינוי היא בעייתית כשלעצמה, בייחוד אם מביאים בחשבון כי כך הקבוצה מגדירה את עצמה, גם הרחק מהסיבות הפוליטיות שהובילו ליצירת ההגדרה. אף כי מדובר בזהויות מומצאות, אין להתעלם מקיומן, כיוון שהשפעתה של זהות מומצאת על המציאות הפוליטית והחברתית אינה פוחתת בשל היותה מומצאת.

חשיבות הספר נובעת גם מעלייה בחשיבותם הפוליטית של הפלסטינים בישראל. השפעתם על מהלך הסכסוך הישראלי-פלסטיני גדלה בעקבות התגברות תודעתם הפוליטית והתמורות החברתיות והפוליטיות שחלו בחברה הפלסטינית מאז הנכבה. עם שינויים אלו אפשר למנות: העלייה במשקלם הדמוגרפי; בנייתה המחודשת של שכבת משכילים לאחר גירוש הרוב המוחלט

3 לעיון בכינויים אלה ובשימושים השונים במגוון הקשרים, ראו רבינוביץ', 1993.

של מעמד הביניים הפלסטיני במהלך הנכבה של 1948; בנייה מחודשת של כמה מוסדות לאומיים; הקמת ארגונים לא ממשלתיים (NGO's) העוסקים בתחומים שונים; המצב הפלסטיני העכשווי והמבוי הסתום שאליו הגיעו המשא ומתן הישראלי-פלסטיני ופתרון שתי המדינות; הופעתה של מפלגת בל"ד, שהפכה את העמדה הדוגלת בשינוי אופייה של מדינת ישראל (ממדינה יהודית למדינה דמוקרטית לכל אזרחיה) לרכיב דומיננטי בתרבות ובשיח הפוליטי בקרב הפלסטינים בישראל. נוסף על תמורות אלה ניכרת גם השפעתם של גורמים מזרח תיכוניים ובינלאומיים שונים, כמו התמוטטות ברית המועצות וניתוק עמדת המפלגה הקומוניסטית הישראלית מהעמדה שהייתה לברית המועצות בעניין הסכסוך הערבי-ישראלי. חשיבותו של הגורם האחרון טמונה בכך שהמפלגה הקומוניסטית הישראלית מילאה תפקיד מרכזי בחיים הפוליטיים של הפלסטינים בישראל (בייחוד לפני הופעתם של זרמים רעיוניים אחרים) והשרישה את השיח של "שתי מדינות לשני עמים" בקרבם בלי לעסוק במשמעותו בכל הנוגע להכרה בישראל כמדינה יהודית. גם השפעת החשיפה לעולם הערבי (ולעולם בכלל) טרם נחקרה באופן מספק, ובפרט החשיפה לרשתות הלוחיות הערביות, שמילאו תפקיד חשוב בעיצוב התודעה הפוליטית והחברתית של הפלסטינים בישראל ובהתוויית יחסיהם עם העולם הערבי ועם ישראל. חשיבותה של חשיפה זו גוברת לאור הכרסום במעמדם של אמצעי התקשורת בעברית, אשר שלטו במקורות המידע הפוליטיים של האליטה הערבית במשך תקופה ארוכה.

בשני העשורים האחרונים עברו מוקדי ההתעניינות הפוליטית והאקדמית של הפלסטינים בישראל מן החתירה לשוויון זכויות ואזרחות שווה אל השאלות הקשורות בזהות הפלסטינית, ולאחר ביסוסה - אל שאלות מהותיות בקשר לנכבה, להיסטוריה של הקמת מדינת ישראל ולאופייה הקולוניאלי של המדינה היהודית, למיקומה של הנכבה בהתפתחות היחסים בין ישראל לבין הפלסטינים באשר הם ולניתוח אופי המשטר הישראלי ויחסו אל החברה הפלסטינית שבתוך ישראל.

בספר זה בחרנו כמה מושגים עיקריים הנוגעים לפלסטינים בישראל. בגלל הניסיון הפוליטי והחברתי המורכב מאז תחילת הנכבה, בגלל ריבוי האירועים ההיסטוריים

ובגלל קצב השינויים הפוליטיים והחברתיים לא היה קל לבחור אותם מושגים אלה, אך קל יותר היה להגיע להסכמה על חשיבותם של מושגים כמו הנכבה, הממשל הצבאי ויום האדמה. ייתכן שלא כולם יסכימו אתנו לגבי חשיבותם והשפעתם של נושאים אחדים שבחרנו להביא בספר, כמו קרן קימת לישראל.

אנו מתייחסים לפלסטינים בישראל כאל קבוצה לאומית שעברה ועוברת התנסויות פוליטיות, היסטוריות וחברתיות משותפות; בספר זה ננסה לכסות חלקים מהן מפרספקטיבה ביקורתית. בה בעת נעסוק בהרכב החברתי והפוליטי ובהבדלים הפנימיים בתוך החברה הפלסטינית שחלק מהן הועצם לאחר הנכבה בעקבות התמוטטות המרכז הפוליטי והחברתי הפלסטיני והיעלמותו הפתאומית, ותוך אובדן הקשר החברתי הערכי והפוליטי עם הסביבה הכלל-ערבית. המדיניות הישראלית פעלה במכוון להעצים הבדלים אלו.

מכאן שנוסף על הדיון בניסיון הקולקטיבי של הפלסטינים וביחסים בינם ובין מדינת ישראל יעסוק הספר גם בשינויים החברתיים ובדפוסי ההתפתחות של התודעה הפוליטית והזהות הפלסטינית. לכן בחרנו במושגים, באירועים מכוננים (כמו טבח כפר קאסם והתקוממות אוקטובר 2000), ובמוסדות (כמו המפלגות הפוליטיות וועדת המעקב) היכולים לשפוך אור על הניסיון הקולקטיבי, ובכלל זאת על היחסים עם מדינת ישראל ומדיניותה כלפיהם. מושגים נוספים מתייחסים למוסדות ולחוקים (כמו קרן קימת לישראל וחוק האזרחות) שאינם נגזרים מההיסטוריה או מהניסיון הקולקטיבי של הפלסטינים, אך משפיעים ישירות על חייהם ועל מעמדם הקולקטיבי.

ספר זה שואף לתרום להיסטוריוגרפיה של החוויה הפלסטינית בישראל מתוך נקודות מבט וצורות שיח הנבדלות מאלו הבאות לביטוי בשיח הישראלי. אנו שואפים להציג את ניסיונם של הפלסטינים בישראל מנקודת מבט ביקורתית ולהציע נרטיב שונה מזה שהציעה הפרספקטיבה ההגמונית. איננו טוענים שאין בנמצא מחקרים על המושגים, על המוסדות ועל האירועים שאנו מביאים כאן, או שאין מחקרים ביקורתיים בנושאים שספר זה מתייחס אליהם, חלק מהמשתתפים בספר זה העשירו את גוף המחקר בעבודותיהם בנושאים המתפרסמים כאן, אך אנו מייחסים חשיבות רבה לפרסומם בספר אחד בערבית, בעברית ובאנגלית,

בפשטות ובאופן נגיש ומובן לכל המתעניינים והמתעניינות בסוגיות הקשורות בפלסטינים בישראל. חלק מן המידע הזה נגיש רק בשפה אחת, ומכאן החשיבות שבפרסום הספר בשלוש השפות. אנו מקווים כי מרכז מדה אל-כרמל, שערך והוציא את הספר יהפוך בכך למקור ידע על אודות הפלסטינים בישראל, העוסק לא רק בנקודת מבט ביקורתית כלפי המדיניות הישראלית אלא גם כלפי ההתנסות הלאומית-פלסטינית. במסגרת זו ייבחנו הגורמים הפנימיים המעכבים או המעודדים את התעצבותם של יחידים המודעים למעמד הפוליטי ולחוויה הקולקטיבית והחברתית שלהם ושואפים לשינוי.

ניתן לטעון שרוב הכותבים בספר זה התייחסו לנושאים המרכזיים בצורה ביקורתית ומציגים אלטרנטיבה לשיח הישראלי הממסדי. מחקרים שונים התייחסו לסוגיית "ייצוג המוכפפים" או לשאלה "מי יכול לכתוב על המדוכא" (ראו למשל ספיבק, 2004). בספר זה, שבו השתתפו גם יהודים ישראלים בכתיבה על הפלסטינים בישראל, ניתן לראות שאופן הייצוג של הפלסטינים בישראל והכתיבה עליהם - על סוגיות הקשורות בהם ועל יחס הממסד הישראלי כלפיהם - קשורים בעיקר בגישות הרעיוניות והתיאורטיות של הכותבים, ולא בזהותם הלאומית.

הקוראים ישימו לב להבדלים בגישות התיאורטיות, הרעיוניות והמחקריות שהנחו את החוקרים בפרקי הספר הזה. הבדלים אלה משקפים שוני רעיוני, דיסציפלינרי ומתודולוגי ואסכולות אקדמיות שונות, ומעידים על אופי המשימה שהוטלה על המחברים. ההנחיות שניתנו לכותבים ולכותבות היו כלליות, וכל חוקר נדרש להביא בחשבון ארבעה צירים: (1) הגדרה כללית של הנושא בקונטקסט ההיסטורי שלו; (2) העלאת רמת המודעות והידע על הנושא; (3) אימוץ גישה מחקרית ביקורתית; (4) התייחסות לכמה היבטים אנליטיים תוך כדי התמקדות בנושא כאירוע חשוב בהתהוות החברה הפלסטינית ובהקשר מצבו הנוכחי של העם הפלסטיני.

לסיום, יש לציין כי ערכנו האחדה של הנתונים המספריים המופיעים בפרקים השונים בספר (כמו מספר הפליטים הפלסטינים ומספר הפלסטינים שנשארו בשטח שעליו הוקמה מדינת ישראל), וכן של המושגים הקשורים בפלסטינים בישראל שבהם נעשה שימוש. בנספח שיתפרסם מאוחר יותר נתייחס לבחירת

הפלטסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

המושגים ולשיקולים שעמדו מאחורי בחירתם.

ביבליוגרפיה

עברית

ספיבק, גיאטרי (2004). "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", י' שנהב (עורך), **קולוניאליות והמצב הפוסט קולוניאלי**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

רבינוביץ, דני (1993). "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלטסטינים בישראל ל'ערביי ישראל'", **תיאוריה וביקורת** 4, 151-141.

רוזנהק, זאב (1995). "התפתחויות חדשות בסוציולוגיה של הפלטסטינים בישראל: סקירה אנליטית", **מגמות** 37 (2-1), 190-167.

רוחאנא, נדים וסבאע' ח'ורי אריד' (2006). "כוחניות, מרחב הסובלנות והמצב הפריבילגיה", בתוך חנה הרצוג וכנרת להד (עורכות), **יודעים ושותקים: מנגוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.

רם, אורי (עורך) (1993). "החברה ומדעי החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, תל אביב: ברירות הוצאה לאור.

ערבית

רוחאנא, נדים (2008). "הצהרת חיפה והפלטסטינים בישראל: משוליים פוליטיים למרכז מוסרי", ח'ליל נח'לה (עורך), **עתיד המיעוט הפלטסטיני בישראל**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלטסטיני ללימודים ישראלים, עמ' 76-142.

אנגלית

Asad, T. (1975). Anthropological texts and ideological problems: An analysis of Cohen on Arab villages. *Economy and Society* 4(3), 251-282.

Kimmerling, B. (1992). Sociology, ideology and nation-building: The Palestinians and their meaning in the Israeli sociology. *American Sociological Review* 57(4), 446-460.

Haidar, A., and Zureik, E. (1987). The Israeli seen through the Israeli cultural paradigm. *Journal of Palestine Studies* 16(3), 68-86.

Nakhleh, K. (1977). Anthropological and sociological studies on the Arabs in Israel: A critique. *Journal of Palestine Studies* 6(4), 41-70.

Smootha, S., and Cibulski, O. (1978). Trends in research on Arabs in Israel, 1948-1976. *Asian and African Studies* 12, 263-278.

Zureik, E. (1993). Prospects of the Palestinians in Israel. *Journal of Palestine Studies* 22(2), 90-109.

הפלטונינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

הנכבה

הוניה ע'אנם

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הנכבה

הוניה ע'אנם *

הנכבה היא האסון אשר פקד את בני העם הפלסטיני בשנת 1948 בעקבות הטיהור האתני שביצעו הכוחות היהודיים (מאוחר יותר, הישראליים), אשר פעלו לטהר את פלסטין מתושביה המקוריים כדי להקים בה מדינת לאום יהודית.

פעולות הטיהור האתני גרמו לגירוש מחצית התושבים הפלסטינים מפלסטין ההיסטורית ו-85% מהפלסטינים שחיו בתוך גבולות מה שנודעה מאוחר יותר כמדינת ישראל. תושבים אלה הפכו לפליטים במדינות ערב השכנות, וכן בגדה המערבית וברצועת עזה. מלבדם נהרגו ונפצעו אלפי פלסטינים (Abu-Sitta, 1999). הכוחות היהודיים ביצעו במהלך המלחמה ואחריה פעולות רחבות היקף של הרס ומחיקה של כפרים ומרכזים עירוניים. במסגרת פעולות אלה הושמדו כליל מאות כפרים פלסטיניים, וחמש ערים התרוקנו מתושביהן הערבים: ספד (צפת), ביסאן (בית שאן), טבריא, באר שבע ומג'דל-עסקלאן (אשקלון). גורל דומה היה מנת חלקן של שכונות היוקרה של ירושלים - קטמון, בקעה וטלביה - ושל מרבית התושבים ביפו, בחיפה, בלוד וברמלה. נצרת הייתה העיר היחידה שניצלה מהרס ומהגליה בזכות הוראות חד-משמעיות שנתן דוד בן-גוריון שלא רצה לעורר את חמתו של הוותיקן ושל העולם הנוצרי (עבד אלג'ואד, 2006).

בתקופה שחלפה מיום 29.11.1947 (החלטת החלוקה) עד יולי 1949 (עת נחתם הסכם הפסקת האש האחרון עם סוריה), ביצעו הכוחות הציוניים פעולות צבאיות לגירוש הפלסטינים מארצם באמתלה של הגנה עצמית (Pappé, 2006; Khalidi, 2005; 1961; 1959). כתוצאה מכך הפכו כ-780,000 מתושבי פלסטין לפליטים (Abu-Lughod, 1971, 161). תושבים אלה התגוררו לפני הנכבה ב-532 כפרים וערים, ואדמותיהם מהוות 92.6% משטח ישראל (אבו סתה, 1997).¹

* ד"ר הוניה ע'אנם היא מנהלת מדאר - המרכז הפלסטיני ללימודים ישראלים ברמאללה.
1 להרחבה בנושא, ראו בערבית אבו סתה, 1997.

יחד עם הנכבה החלו פעילות ענפה ומיידית לחיסול הסמלים הערביים ואופייה הערבי של הארץ, וכן השמדה של המרחב התרבותי, החברתי והסמלי הפלסטיני. פעילות זו לזוטה בתהליך כפול של עברות המרחב וייהודו.² בתי הפליטים במרבית הערים הערביות אוכלסו במהגרים יהודים, ובמקביל הומרו שמות פלסטיניים בשמות מקראיים, ציוניים ויהודיים חדשים (Benvenisti, 2000). במסגרת מחיקת הזהות הפלסטינית וביסוס המדינה היהודית הוחלפו גם שמות הרחובות והשכונות ושמות הערים (סעדי, 2006, 58).

הרס המרכז העירוני הפלסטיני גרם לעיכוב תהליכי ההתפתחות והמודרניזציה שהחלו אז לצמוח, בעיקר בערים, והשפיעו ישירות על ההווה ועל העתיד של הפלסטינים. במהלך פעולות הביזה וההרס אבד חלק ניכר מהמורשת התרבותית הפלסטינית, בייחוד זו הכתובה (עבד אלג'ואד, 2006, 11): ספריות ציבוריות, עיתונות כתובה, רישומי טאבו, וכן רישומי מכללות, בתי ספר, בתי חולים ובנקים. הרס הערים ריסק את שכבת האינטליגנציה הצומחת, הגלה את המנהיגים ומוטט את המבנה המעמדי של החברה הפלסטינית. אלה שנשארו בשטח שהפך מאוחר יותר לישראל היוו "מיעוט מובס ששייך לעם מובס" (בשארה, 2000). מרביתם היו פלאחים (למעט בנצרת ובשפרעם) שחיו ביישובים כפריים בגליל ובמשולש, ומיעוטם בדווים מן הנגב.

הנכבה: לידת המושג

מבחינת הפלסטינים, משמעות הנכבה היא אובדן המולדת, התמוטטות החברה וכישלון המפעל והחלום הלאומי (סעדי, 2006, 58). אלה שהפכו לפליטים חוו כעת את החיים בגלות מחוץ למולדת, ואילו ניכור וזרות במולדת היו מנת חלקם של מי שהיו לאזרחים במדינה שקמה על חורבות המרחב שלהם.

קונסטנטין זריק היה הראשון שכינה את אירועי 1948 בשם "נכבה". ספרו

2 ב-19.3.1969 תיאר משה דיין בפרוטרוט את תהליך ייחודה והעברתה של פלסטין לישראל בהרצאה שנשא בפני קבוצת סטודנטים מהטכניון, ואשר התפרסמה בהארץ ב-4.4.1969: "יישובים יהודיים נבנו במקום כפרים ערביים. אתם אפילו לא יודעים את השמות של אותם כפרים ערביים, ואני לא מאשים אתכם, בגלל שספרי הגיאוגרפיה לא קיימים יותר. לא רק הספרים אינם קיימים, אלא גם הכפרים הערביים אינם. נהלל קם במקום מעלול; קיבוץ גבת במקום ג'בתה; קיבוץ שריד במקום חוניפיס; וכפר יהושע במקום תל אלשומן. אין מקום אחד בנוי בארץ שלא הייתה בו אוכלוסייה ערבית בעבר". מתוך אתר [נכבה בעברית](#), נצפה ביום 2.4.2009.

"משמעות הנכבה" התפרסם בביירות בשנת 1948, ובו הוא כותב: "אין להתייחס לתבוסת הערבים בפלסטין כאל נכבה פשוטה או כאירוע אשר יעבור מן העולם. מדובר במשמעות העמוקה של המילה, ובמצוקה שהיא אחת הקשות שפקדו את הערבים בהיסטוריה הארוכה ומלאת האסונות שלהם" (זריק, [1948] 1994, 11). זריק הוסיף שהטרגיות שבנכבה גלומה בכך שהיא השפיעה אפילו על המבנה התרבותי והנפשי של הפלסטינים: "מאות אלפי בני הארץ לא רק הוגלו מבתיהם והפכו לנוודים אובדי עצות, אלא שגם דעותיהם ומחשבותיהם ומחשבות בני מולדתם באשר הם סובלות מהגליה ונוודות ללא תכלית" (שם, 17). על פי לסאן אלערב ("לשון הערבים", גדול המילונים הערביים), נכבה היא "אחד מאסונות הזמן", והתווספה להגדרה ההערה "שהאל יחוס עלינו מפניה"³. בשנת 1949 פרסם המשורר הפלסטיני בורהאן אלדין עבושי את המחזה "רוח הרפאים של אנדלוסיה: מחזה על אודות הנכבה בפלסטין והקרבת הגדול של ג'נין".

באמצע שנות החמישים פרסם ההיסטוריון הפלסטיני עארף אלעארף את מחקרו העצום "הנכבה של פלסטין וגן העדן האבוד: 1947-1955". מחקר זה, המתפרש על פני שישה כרכים גדולים, מפרט בהרחבה את מהלך ההתרחשויות החל בהחלטת החלוקה ב-29.11.1947, עבור בקרבות הקשים בשנת 1948 ותוצאותיהם, וכלה בשנת 1955 (אלעארף, 1951-1955). בהקדמה למחקרו מסביר אלעארף מדוע יש לכנות את מה שאירע לערבים בכלל ולפלסטינים בפרט החל בהחלטת החלוקה בשם נכבה: "איך לא אקרא לכך (נכבה)? בתקופה זו פקד אותנו, הערבים בכלל והפלסטינים בפרט, אסון שכמוהו לא פקד אותנו דורות רבים: מולדתנו נגזלה, גורשנו מאדמותינו ואיבדנו מספר רב מבנינו, ומעל לכל אלה כבודנו נפגע עמוקות" (שם, חלק ראשון, עמ' 3).

השאיפות הציוניות בפלסטין

השאיפות הציוניות להקמת מדינה יהודית על אדמות פלסטין החלו להופיע ביתר שאת בסוף המאה התשע עשרה, ובאו לידי ביטוי בקונגרס הציוני הראשון שנערך בבזל בסוף אוגוסט 1897 בראשות תיאודור הרצל ובהשתתפות 204

3 ראו בערבית מילון [לסאן אלערב](#), ערך נכבה.

נציגים של קהילות יהודיות מ-15 מדינות. הקונגרס הציג את מה שנקרא מאוחר יותר "תוכנית בזל", והחלטה העיקרית שיצאה ממנו גרסה כי "הציונות פועלת להקמת מדינה ליהודים בפלסטין, אשר תזכה בהכרה על פי משפט הכלל" (אלחות, 1991, 348). ב-2.11.1917 התפרסמה הצהרת בלפור, בדבר תמיכתה של ממשלת בריטניה בהקמת בית לאומי ליהודים בפלסטין. בהבטחה זו הכריזה ממשלת בריטניה על כוונתה להשקיע את כל המאמצים כדי להקל את הגשמת מטרה זו. הצהרת בלפור היוותה מסגרת חשובה לקידום ההגירה היהודית לפלסטין, לתמיכה במאמצי התנועה הציונית להקים מוסדות פוליטיים וחברתיים וליצירת הגרעין של המדינה היהודית. הערבים התקוממו כמה פעמים נגד ההחלטה ונגד גישת הסחר-מכר של בריטניה כלפיהם. ההתקוממויות המפורסמות ביותר היו המחאות שפרצו בין השנים 1920-1921, אינתיפאדת אלבוראק בשנת 1929 ("מאורעות תרפ"ט") ומהפכת הפלאחים בשנת 1936 ("המרד הערבי"). מהפכה זו קצרה כמה הצלחות, ובראשן **הספר הלבן** שהוציאה ממשלת בריטניה. **הספר הלבן** כלל למעשה ויתור על רעיון החלוקה, קרא להקמת מולדת משותפת ליהודים ולערבים על בסיס ייצוגם היחסי באוכלוסייה, וקרא להגבלת ההגירה היהודית לפלסטין ולהגבלת יכולתם של היהודים לקנות אדמות. מהפכה זו נמשכה עד 1939, אך נתקלה בדיכוי אכזר מצד הבריטים וגרמה להתשת הפלסטינים ולהחלשתם, מה שהביא מאוחר יותר לפגיעה ביכולתם להתמודד עם הכוחות הציוניים (כבהא, 1988, 97-101).

ב-29.11.1947 קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את ההחלטה על חלוקת פלסטין (החלטה 181), אשר קראה להקמת שתי מדינות על אדמת פלסטין - האחת יהודית והשנייה ערבית. עוד קבעה ההחלטה שירושלים תהיה תחת חסות בינלאומית. באותה תקופה התגוררו בפלסטין כ-1,400,000 פלסטינים, לעומת כ-605,000 יהודים אשר היו אז כ-30% מכלל האוכלוסייה בפלסטין. החלטת החלוקה משנת 1947 העניקה למדינה היהודית 56% משטח פלסטין, אף על פי שרק 7% מהאדמות היו באותה תקופה בבעלות יהודית (Khalidi, 2005). מנהיגי הערבים והפלסטינים, למעט חלק מהמנהיגים הקומוניסטים והליגה לשחרור לאומי, דחו את החלטת החלוקה וראו בה מעשה של עוול וקיפוח לפלסטינים.

ב-15.5.1948, היום המתוכנן לנסיגת הכוחות הבריטיים מפלסטין, הכריז דוד בן-גוריון על הקמת מדינת ישראל בחלק שיועד למדינה היהודית בתוכנית החלוקה. עד תום המלחמה וחתימת הסכמי הפסקת האש במאי 1948 סופחו לשטח זה עוד 26% מהאדמות שיועדו למדינה הערבית, ומדינת ישראל שלטה למעשה על 78% משטחה הכולל של פלסטין (כמעט 27,000 קמ"ר). 22% הנותרים נשארו בשליטת הערבים (ירדן שלטה בגדה המערבית ומצרים ברצועת עזה).

פריצת העימותים ומעשה הטבח נגד הפלסטינים

העימותים הצבאיים בין הערבים לכוחות הציוניים החלו מיד לאחר ההכרזה על תוכנית החלוקה בנובמבר 1947, ונמשכו עד נובמבר בשנה שאחריה. כאשר פרצו העימותים בעקבות תוכנית החלוקה, לא היו הפלסטינים מצוידים כראוי לעימות צבאי. הכוחות הערביים הורכבו בעיקר מכוחות בלתי סדירים של מתנדבים מקומיים וערבים, וכללו את כוחות הג'יהאד הקדוש בהנהגת עבד אלקאדר אלחוסייני, צבא ההצלה בהנהגת פוזי אלקאוקג'י, כוחות מהצבא המצרי, והלגיון הערבי בהנהגת עבד אללה אלתל. הכוחות הערביים הסדירים לא התערבו בקרבות עד לסיום המנדט באופן רשמי בתאריך 15.5.1948, ואחרי שהמלחמה כמעט הוכרעה לטובת הכוחות הציוניים (תמרי, 2006, 116). צבא ההצלה מנה 3,830 מתנדבים ערבים ופלסטינים, ומספר לוחמי הג'יהאד הקדוש הגיע ל-1,563 (Khalidi, 1961). הכוחות הערביים התאפיינו בחוסר ארגון ומוכנות, וזאת בנוסף למחסור גדול בציוד צבאי. במקרים רבים אף נוצרו מתחים בין צבא ההצלה לג'יהאד הקדוש, ועל כן נפגעו כושר התיאום ביניהם ויכולתם להתנגד. הכוח הצבאי הציוני, לעומת זאת, הוערך בכ-62,000 איש, שחלקם שירתו בעבר בצבא הבריטי או בצבאות אירופיים אחרים. כוחות אלה היו מאומנים היטב והיה להם יתרון ברור בנשק ובציוד (תמרי, 2006, 116). הכוחות הציוניים הורכבו מכמה מיליציות, ובראשן ארגון ההגנה בראשות בן-גוריון, ה"ארגון" (האצ"ל), ארגון שטרן (לח"י) הימני הקיצוני והפלמ"ח.

יום לאחר החלטת החלוקה החל ארגון ההגנה לקרוא לכל היהודים בני 17-25 לשירות צבאי והחל בהכנת תוכנית ד' לטיהור אתני של פלסטין, אשר חתרה

להשתלט על השטחים המיועדים למדינה היהודית ו"לנקות" אותם מתושביהם הפלסטינים. תוכנית ד' אושרה בדרגים הגבוהים בהנהגה הציונית. ב-10.3.1948 ערכה הנהגת ההגנה ישיבה בבית האדום (מקום מושבה של תנועת הפועלים בתל אביב) בהשתתפות 11 מנהיגים ומפקדים צבאיים בולטים ובראשות בן-גוריון. בישיבה זו אושרה תוכנית ד'. עוד באותו ערב ניתנה ליחידות הצבאיות הפקודה להתכונן לגירוש הפלסטינים. ההיסטוריון אילן פפה טוען כי הפקודות נשאו אופי מפורט לגבי שיטות הטיהור האתני: שיטות הפחדה, כיתור ופיצוץ כפרים ומרכזי ערים, העלאת בתים ורכוש באש, גירוש, הרס, ולבסוף זריעת מוקשים בתוך החורבות על מנת למנוע את חזרת התושבים. המשימות חולקו בין היחידות השונות וניתנה לכל אחת מהן רשימה של הערים והכפרים שיש לפנותם" (פפה, 2006). לרשות ההגנה עמדו כמה פלוגות, וכל אחת מהן קיבלה רשימה של כפרים שעליה לכבוש ולהשמיד. כפרים אלה כותרו מכל הצדדים, למעט צד אחד שיועד לבריחת התושבים (כנאענה, 2000; Pappé, 2006).

הכוחות הציוניים ביצעו מספר רב של מעשי טבח כדי להפחיד את התושבים הפלסטינים ולהאיץ בהם לעזוב את יישוביהם. ב-31.3.1948 מיקשה כנופיית שטרן את הרכבת המהירה מקהיר לחיפה, וכתוצאה מכך נהרגו 40 בני אדם ו-60 נפצעו. ב-1.3.1948 הפגיזה קבוצה מכנופיות ההגנה את רכבת חיפה-יפו ליד נתניה, וכתוצאה מכך נהרגו 40 נוסעים. ב-9.4.1948 הפתיעה קבוצה מכנופיות האצ"ל והלח"י את הכפר דיר יאסין שליד ירושלים וטבחה בתושבים בלי אבחנה, התעללה בגופות הקורבנות וזרקה אותן לבאר הכפר. מרבית הקורבנות היו זקנים, נשים וטף (אלח'אלידי, 1999). ב-14.4.1948 נכנסו כוחות שהשתייכו לכנופיות האצ"ל והלח"י ואשר התחזו לערבים לכפר נסר אלדין (כ-7 ק"מ מטבריה), פתחו באש לכל עבר והפילו 50 קורבנות מתוך 90 תושבי הכפר. ב-4.5.1948 הוציאו כוחות ציוניים להורג 70 אסירים כבולים בכפר עין זיתון שבנפת ספד (צפת). יחידה של גבעתי ביצעה טבח בכפר אבו שושה שבנפת רמלה ורצחה בדם קר 60 מתושביו.⁴ ב-22.5.1948 ביצעו חיילי חטיבת אלכסנדרוני טבח בכפר טנטורה אחרי שנכבש: הם ירו אש חיה, רצחו 220 תושבים וקברו אותם באחד מבתי

4 [מרכז האינפורמציה הלאומי הפלסטיני](#), נצפה ביום 5.4.2009.

הקברות. מאוחר יותר הוקם במקום חניון מכוניות המשרת את הנופשים בחוף ההתנחלות דור שמדרום לחיפה (כ"ץ, 1998; פפה, 2002).

רעמי התותחים לא נדמו עד חורף 1949, אחרי שהכוחות הציוניים הצליחו לממש את תוכניתם לגרש את מרבית התושבים הפלסטינים מהאזורים שעליהם הוקמה מדינת ישראל. מבחינת הערבים והפלסטינים הפכה הנכבה לאירוע מכונן שהשפיע מן הבחינה האסטרטגית על כל העולם הערבי. משטרים קמו ונפלו כיוון שהבטיחו לשחרר את פלסטין. המאבק הפלסטיני יצא לדרך במטרה לתקן את העוול שנעשה לבני העם הפלסטיני והחריב את עולמו. בין מאבק אחד למשנהו ובין מלחמה למלחמה ממשיכים מרבית הפלסטינים להחזיק בתקוות השיבה הביתה, גם אם הבית הפך זה כבר לגוש של אבק.

עברית

פפה, אילן (2002). "פרשת כ"ץ וטנטורה: היסטוריה, היסטוריוגרפיה, משפט ואקדמיה", **תיאוריה וביקורת** 20, 191-217.

כ"ץ, תיאודור (1998). "יציאת הערבים מהכפרים למרגלות הכרמל הדרומי ב-1948", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

ערבית

אבו סתה, סלמאן (1997). "זכות השיבה היא קדושה, חוקית ואפשרית", **החוקה (אלדוסתור)**, 4.9.2007, 10.9.2007, 13.9.2007, [כתבה בהמשכים](#), 23.9.2007.

אלח'אלדי, וליד (1999). **דיר יאסין, יום שישי 9.4.1948**, ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים.

אלחות, ביאן נוויהידי (1991). **פלסטין - הסוגיה, העם, התרבות: ההיסטוריה הפוליטית מתקופת הכנענים עד 1971**, ביירות: הוצאת אלאסתקלאל לעיון ולהפצה.

אלעארף, עארף (1951-1956). **הנכבה של פלסטין וגן העדן האבוד, 1947-1955**, כרכים א-ו, הגדה המערבית: הוצאת אלהודא.

בשארה, עזמי (2000). **הערבים בישראל, מבט מבפנים**, ביירות: מרכז האיחוד הערבי למחקר.

זריק, קוסטנטין (1948) [1994]. **משמעות הנכבה, בתוך כל כתבי הספרות הרעיונית**, ביירות: מרכז האיחוד הערבי למחקר.

כבהא, מוסטפא (1988). **מהפכת 1936 הגדולה ("המרד הערבי הגדול")**, מניעה וביטוייה, נצרת: הוצאת אלקבס.

כנאענה, שריף (2000). **הפזורה הפלסטינית הגירה או גירוש**, רמאללה: שמל - המרכז הפלסטיני לפליטים ופזורה.

סעדי, אחמד (2006). "הזיכרון והזהות", מוסטפא כבהא (עורך), **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, עמ' 57-79.

עבד אלג'ואד, סאלח (2006). "מדוע אין ביכולתנו לכתוב את ההיסטוריה המודרנית שלנו בלי להשתמש במקורות שבעל פה?", מוסטפא כבהא (עורך), **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, עמ' 25-55.

פפה, אילן (2006). "הנכבה בעבר ובהווה", מוסטפא כבהא (עורך), **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, עמ' 259-275.

תמרי, סלים (2006). "אלקודס 1948: השכונות שנעקרו והעומק הכפרי", מוסטפא כבהא (עורך), **לקראת עיצוב נרטיב היסטורי לנכבה**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, עמ' 99-133.

אנגלית

- Abu-Lughod, J. (1971). The demographic transformation of Palestine. I. Abu-Lughod (Ed.), *The transformation of Palestine*. Evanston: North Western University Press, pp.139-163.
- Abu-Sitta, S. (1999). *Palestinian refugees and the permanent status negotiations policy*. Brief No. 7. Washington, DC: Palestine Center.
- Benvenisti, M. (2000). *Sacred landscape: The buried history of the Holy Land since 1948* (M. Kaufman-Locustae, trans.). Berkeley: University of California Press.
- Khalidi, W. (1959). Why did the Palestinians leave? *Middle East Forum* 24, 21-24.
- (1961). Plan Dalet: The Zionist master plan for the conquest of Palestine. *Middle East Forum*, 37 (9), 22-28.
- (2005). Why did the Palestinians leave? Revisited. *Journal of Palestine Studies*, XXXIV(2), 42-54.
- Pappé, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. London and New York: One World Publications.

הפלטנינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

העקורים הפלטנינים בישראל

אריז' סבאע'-ח'ורי

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

העקורים הפלסטינים בישראל

אריז' סבאע'-ח'ורי *

העקורים בישראל הם הפלסטינים שנעקרו מבתיהם לפני הקמת מדינת ישראל בידי הארגונים היהודיים או בידי מוסדות מדינת ישראל לאחר הקמתה, אך נשארו בתוך גבולות מדינת ישראל, ועד היום נאסר עליהם לשוב לבתיהם.¹

בדיל - מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים, מבחין בין שתי קבוצות של עקורים: עקורי 1948 והעקורים שלאחר 1948. עקורי 1948 הם הקבוצה הגדולה ביותר של עקורים שנותרו בתוך ישראל, והם פלסטינים שגורשו מבתיהם במהלך הנכבה בשנת 1948. החוק הישראלי מגדיר אותם "נוכחים נפקדים" (בדיל, 2003). הקבוצה השנייה קטנה יותר, ומורכבת מהפלסטינים שישראל עקרה מבתיהם לאחר הקמתה במסגרת פעולות גירוש פנימי או גירוש אל מחוץ לגבולות מדינת ישראל. חלק גדול מקבוצה זו הם בדווים פלסטינים (שם), וחלקם מתגוררים כיום בכפרים שישראל אינה מכירה בהם.

לפי הגדרות אלה, העקירה לא התרחשה במהלך מלחמת 1948 בלבד, אלא נמשכה גם לאחר הנכבה ולאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל (ג'רייס, 1967; מסאלחה, 2003; Kamen, 1988). כזאת הייתה למשל עקירת תושבי הכפרים אום אלפרג', קטיה, אלג'אעונה, אקרית, ברעם, אלע'אבסיה ואלח'טאס, בנסיבות שונות (ג'רייס, 1967). נוסף על העקירה הפנימית פעלה ישראל לאחר הקמתה לגירוש הפלסטינים מכפרים רבים ומן הערים אל מחוץ לגבולותיה. כך למשל גורשה שארית תושבי העיר אלמג'דל-עסקלאן (כיום אשקלון), שמנתה כ-2,700 נפש מתוך 10,000 לפני 1948. בשנת 1950 קיבלו תושבים אלה צווי גירוש מעירם,

* אריז' סבאע'-ח'ורי היא סטודנטית לתואר דוקטור בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב וחוקרת במרכז מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.
1 בשיח האקדמי והפוליטי הפלסטיני והישראלי מוכרים גם המושגים "פליטים במולדתם", "פליטי הפנים", "פליטי 1948". במאמר זה אשתמש במושג "העקורים בישראל" - מושג שהעקורים בחרו בו לעצמם באמצעות עמותת העקורים - העמותה להגנה על זכויות העקורים בישראל.

ובתוך כמה שבועות הוגלו לגבול רצועת עזה, היות שישראל רצתה את העיר ואת אדמותיה כדי ליישב בה מהגרים יהודים (מסאלחה, 1997, 2). גם תושבי הנגב גורשו לאחר הקמת מדינת ישראל. בני מוריס מציין כי בין 1949 ל-1953 גירשה ישראל כ-17,000 פלסטינים מהנגב (מצוטט אצל מסאלחה, 1997, 29). מסאלחה (שם) מציין כי בעקבות פעולות הגירוש וההגליה פחת מספרם של הערבים הבדווים בנגב מ-65,000-95,000 (על פי הערכות שנעשו בסוף תקופת המנדט הבריטי), ל-13,000 בשנת 1951.²

השלטונות הישראליים לא הצהירו בגלוי על הכוונה למנוע מהעקורים לשוב לבתיהם בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל (Kamen, 1987), אבל השתמשו במגוון אמצעים כדי למנוע מהם לשוב. האמצעי החשוב ביותר היה הכפפתם לממשל צבאי בשנים 1948-1966. הממשל הצבאי הסמיך את המושלים הצבאיים להצהיר על אזורים ערביים כאזורים סגורים בהתאם לתקנה 125 מתקנות ההגנה המנדטוריות לשעת חירום, כך שכל כניסה אליהם או יציאה מהם נעשו באמצעות היתרי תנועה (מסאלחה, 2003; Segev, 1986).³ כדי למנוע את חזרתם של הפליטים והעקורים נקטו השלטונות הישראליים צעדים כמו: הריסת בתיהם בכפרים ובערים שונות; גירוש התושבים אל מחוץ לגבולות שהוצהר עליהם כגבולותיה של מדינת ישראל; יישוב מהגרים יהודים בבתי פליטים והקמת יישובים יהודיים על אדמות הכפרים העקורים (Kamen, 1987).

העקורים בין שיבה להתיישבות קבע

כשאר הפליטים, גם העקורים סברו כי המצב החדש זמני וחיכו לשוב לכפריהם, וכמו שאר הפליטים הפלסטינים במחנות הפליטים גם הם קיבלו סיוע מסוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטי פלסטין (אונר"א). סיוע זה הופסק בתחילת

2 דוגמאות אלו מחזקות את הטענה כי פעולות הגירוש וההגליה לא בוצעו בהקשר של המלחמה בין הפלסטינים ליהודים בפלסטין בלבד, אלא הן קשורות באידיאולוגיה הציונית עצמה - כלומר בשאיפה להשיג מקסימום שטח עם מינימום ערבים.

3 המטרה המוצהרת של הממשל הצבאי הייתה לכפות את החוק והמינהל הצבאי על הפלסטינים לצרכים ביטחוניים, אך היו לו גם מטרות לא מוצהרות. נור מסאלחה מונה אותן כך: מניעת חזרתם של הפליטים הפלסטינים לכפריהם ולעריהם בישראל; הגליית העקורים ופינויגם מן הערים ומן הכפרים הערביים העקורים למחצה וגירושם לאזורים אחרים בארץ; צמצום מספר העקורים שנותרו בתחומי מדינת ישראל וגירושם אל מחוץ לגבולותיה; פיקוח על האזרחים הפלסטינים ובידודם מהתושבים היהודים (מסאלחה, 1997; 2003).

שנות החמישים, מפני שישראל טענה שהעקורים הם בעיה פנים-ישראלית. הממשלה הקצתה תקציב מיוחד להעסקת העקורים ביישובים הערביים שנתרו גם לאחר הקמת מדינת ישראל (Al-Haj, 1988; Kamen, 1987).

אלחאג' (1988) מציין כי התקופה שאחרי 1948 התאפיינה בשלושה שלבים:

השלב הראשון, 1948-1951: בשלב הזה נדדו העקורים מכפר לכפר בחיפוש אחר מקום בטוח שיאכלס אותם. רובם התיישבו בכפרים הסמוכים לכפריהם העקורים, לפעמים מפני ששם היו להם יחסים חברתיים וכלכליים, ולפעמים מפני שרצו להישאר קרוב לכפריהם המקוריים כדי שיוכלו לשוב אליהם בעתיד.

השלב השני, 1952-1956: זה היה שלב ההמתנה והציפייה. מרבית העקורים תפסו את מצבם כמצב זמני וייחלו לשוב לכפריהם כאשר יירגעו העניינים (ראו למשל כבהא וברזילי, 1996). חלק מהעקורים ראו במצבם זה ועודם רואים בו מצב זמני (תחושה זו משותפת גם לרוב בני הדור השני והשלישי אשר נולדו בכפרים שאליהם גלו הוריהם), חרף העובדה שהצליחו לשקם את חייהם בתוך הכפרים שאליהם גלו. לפיכך קשה לטעון שתקופת ההמתנה הסתיימה. לדעתי ניתן לטעון שהיו כמה גורמים שהשפיעו על העקורים לנסות להשתקע בכפרים החדשים, ולו זמנית. אלחאג' (Al-Haj, 1988) מציין שמלחמת 1956 בין ישראל למצרים, שהסתיימה בתבוסה מצרית, הייתה אחד הגורמים שסיימו את תקופת הציפייה בקרב הפלטסטינים בישראל, ובתוכם גם העקורים - התקופה שבה הפלטסטינים התייחסו לישראל כאל תופעה זמנית וחולפת. בנוסף, במהלך שנות החמישים לחצה ישראל על העקורים במטרה לשכן אותם בכפרים שאליהם גלו, ולשם כך הקימה ועדות שונות כמו הרשות ליישוב הפליטים והוועד להעברת התושבים, שהציע לעקורים למכור את רכושם או לקבל רכוש חלופי.⁴ אלחאג' (שם) מציין עוד כי היעדר התארגנות פוליטית ארצית הכזיב את תקוותם של העקורים לשיבה, וגרם בין היתר לסיום שלב הציפייה.

השלב השלישי, שלב ישיבת הקבע, החל בשנת 1957, שבה החלו חלק מהעקורים לקנות אדמות בכפרים שאליהם גלו ולבנות עליהן בתים למשפחותיהם.

4 וקים, 2001, וכבהא וברזילי, 1996, מציינים שרק שיעור נמוך מהעקורים נענו להצעות הרשויות הישראליות, ונראה כי הדבר קשור בתנאים שמהם סבלו בעקבות הנכבה.

העקורים: נתונים דמוגרפיים

מספרם של העקורים ומאפייניהם הדמוגרפיים אינם מופיעים בשנתון הסטטיסטי של ישראל. במפקד האוכלוסין הראשון והשני, בשנים 1948 ו-1961, העקורים לא נמנו כקבוצה נפרדת משאר הפלסטינים שנותרו במולדתם לאחר הנכבה. קאמן טוען כי ניתן לייחס את היעדר סיווגם לאחת משתי אפשרויות: הראשונה - הזנחת סוגיית העקורים היא חלק מההזנחה של הפלסטינים בישראל מאז הקמת מדינת ישראל; השנייה, חוסר רצון של הגופים הרשמיים בישראל למשוך תשומת לב לקיומה של סוגיה כזו באמצעות כלים ואמצעים לסיווגם, משום שיצירת נתונים כאלה עלולה להזכיר כי בעיית הפליטים שנולדה בעקבות הנכבה קיימת גם בתוך ישראל, למרות היקפה המצומצם ואופייה השונה (Kamen, 1987).

וקים (2001) מתייחס להערכת מספרם של העקורים: בשנת 1950 העריכה אונר"א את מספרם ב-46,000 נפש⁵ כלומר כ-30% מכלל התושבים הערבים שנותרו בתחומי ישראל באותה תקופה (156,000). וקים מדגיש כי הערכה זו מתייחסת לפלסטינים שנעקרו בשנת 1948 בלבד, ואינה כוללת את הפלסטינים שנעקרו לאחר 1948, שלא הוזכרו בסטטיסטיקות של אונר"א. לדבריו, שיעורם של העקורים הוא 25%-30% מכלל התושבים הפלסטינים בישראל. מהערכות אלה עולה כי מספרם של העקורים מונה יותר מ-250,000 פלסטינים. וקים אינו מציין במאמרו לאיזו שנה מתייחסים הנתונים שהא מביא. הערכות שונות מציינות כי מספרם של הפלסטינים שנעקרו לאחר הקמת מדינת ישראל מגיע לכ-75,000 פלסטינים בתוך ישראל (בדיל, 2003).

מפקד האוכלוסין הראשון שכלל נתונים מדויקים לגבי מספר העקורים בישראל הוא המפקד שערכו בסוף שנת 2004 שלושה גופים: אגודת הגליל - עמותה ארצית למחקר ושירותי בריאות; רכאז - מאגר הנתונים על המיעוט הפלסטיני בישראל; מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי. מפקד זה הגדיר את העקורים כ"פלסטינים שאולצו לנטוש את בתיהם ולעבור למקום מגורים אחר בתוך ישראל כתוצאה מהמלחמה ו/או כתוצאה ממדיניות ממשלת ישראל

5 אלחאג' מציין כי ההערכות על אודות מספרם של העקורים בשנת 1948 נעות בין 31,000 ל-50,000 נפשות (Al-Haj, 1986, 654).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

או אחרים. הגדרת העקורים כוללת את כל העקורים ובני משפחותיהם, וכן את צאצאיהם, כך שילדיו של אבא עקור נחשבים גם הם לעקורים. הגדרה זו לא כוללת את הפלסטינים שנעקרו מכפריהם ושבנו אליהם לאחר מכן, אף על פי שחוק נוכחים-נפקדים חל עליהם גם במקרה הזה" (אגודת הגליל, רכאו ומדה אל-כרמל, 2005, 36). על פי הגדרה זו מצא המפקד כי 15.1% מכלל הפלסטינים בישראל הם עקורים.

לוח 1: ההתפלגות היחסית של הפלסטינים בישראל על פי מצב העקירה

ומאפייני רקע, 2004

סך הכול	מצב עקירה ומגדר		מאפייני רקע
	לא עקור	עקור	
			האזור ⁶
100.0	87.2	12.8	צפון
100.0	79.5	20.5	מרכז
100.0	77.3	22.7	דרום
			מגדר
100.0	84.8	15.2	זכר
100.0	84.9	15.1	נקבה
			סוג היישוב ⁷
100.0	83.2	16.8	עירוני "א"
100.0	88.4	11.6	עירוני "ב"
100.0	86.1	13.9	כפרי
100.0	82.1	17.9	בדווי
			אופי היישוב ⁸
100.0	71.8	28.2	מעורב
100.0	85.9	14.1	לא מעורב
			הדת
100.0	83.2	16.8	מוסלמים
100.0	85.5	14.5	נוצרים
100.0	99.9	0.1	דרוזים
100.0	84.9	15.1	סך הכול

מקור: אגודת הגליל ואחרים, 2005, 76.

6 לפי מפקד זה "אזור" מוגדר "החלוקה הגיאוגרפית האזורית המקובלת במוסדות הרשמיים המקומיים ואיחוד מחוזי הצפון וחיפה יחד (אזור ואדי עארה שייך למחוז חיפה) - האזור הגדול ביותר מבחינת מספר התושבים ומבחינת מספר היישובים הערביים. אזור המרכז כולל את מחוז המרכז, מחוז תל אביב ומחוז ירושלים יחד. אזור הדרום כולל את מחוז הדרום (הנגב)" (אגודת הגליל ואחרים, 2005, 33).

7 המפקד מגדיר את סוג היישוב כך: יישוב עירוני א' הוא יישוב הכולל יותר מ-15,000 נפשות; יישוב עירוני ב' יישוב שכולל 5,000-15,000 נפשות; יישוב כפרי מונה לא יותר מ-5,000 נפשות; יישוב בדווי הוא יישוב המוגדר ברשויות יישוב בדווי מבחינה היסטורית-חברתית.

8 אופי היישוב במפקד זה מוגדר כך: יישוב מעורב הוא יישוב שמתגוררים בו יהודים וערבים; יישוב לא מעורב הוא יישוב שמתגוררים בו ערבים בלבד.

מהתפלגות היחסית של העקורים לפי אזור עולה כי 12.8% מתושבי אזור הצפון, 20.5% מתושבי אזור המרכז ו-22.7% מתושבי אזור הדרום הם עקורים. במילים אחרות, השיעור הגבוה ביותר של עקורים נמצא באזור הדרום.

מן ההתפלגות היחסית של העקורים לפי מין עולה כי 15.2% מהגברים הם עקורים, וכמוהם שיעור כמעט זהה של הנשים (15.1%). בהתאם להגדרה (הבעייתית) של המפקד כי העקורים הם בניהם ובנותיהם של אבות עקורים, ולא של נשים עקורות, עולה כי ישנה קבוצה שאינה כלולה בהגדרת העקורים, וייתכן שחבריה רואים את עצמם כעקורים. אילו כללה ההגדרה את ילדי הנשים העקורות היה מספרם של העקורים גבוה יותר, וכך גם שיעורם בתוך יתר הסיווגים. נתונים אלה יכולים אולי להסביר את ההבדלים בחישוב מספר העקורים, ובין היתר את ההערכות של וקים (2001) שאינן מתבססות על מפקד אוכלוסין כולל.

מהתפלגות היחסית של העקורים לפי סוג היישוב עולה כי 16.8% מתושבי היישובים שאוכלוסייתם מונה יותר מ-15,000 נפש הם עקורים, וכך גם 11.6% מתושבי היישובים שאוכלוסייתם מונה 5,000-15,000 נפש, 13.9% מתושבי היישובים שאוכלוסייתם מונה לא יותר מ-500 נפשות, ו-17.9% מתושבי היישובים הבדויים. מכאן ניתן ללמוד כי אין הבדלים משמעותיים בין סוגי היישובים השונים. עם זאת, ניתן לומר שהשיעור הגבוה ביותר של עקורים נמצא ביישובים הבדויים. ממצא זה מקורו במדיניות הישראלית המתמשכת של גירוש הערבים הבדויים ושל ההשתלטות על אדמותיהם, בייחוד בכפרי הדרום שישראל אינה מכירה בהם.

ההתפלגות היחסית של העקורים על פי אופי היישוב מראה כי 28.2% מכלל התושבים הערבים בערים המעורבות הם עקורים, וכמוהם 14.1% מהתושבים ביישובים הערביים. מכאן שיותר מרבע מהתושבים הפלסטינים בערים המעורבות הם עקורים. שיעור גבוה זה יכול להיות מוסבר בגירושם של מרבית תושבי הערים הפלסטיניות במהלך הנכבה: מרבית הפלסטינים בערים נעקרו, ומאלה שנשארו בערים נמנע לחזור לבתיהם בעיר והם נשארו עקורים בעירם. נוסף על כך, עקורים רבים שגורשו מכפרים פלסטיניים בתקופת הנכבה ואחריה גלו לערים אלה.

מההתפלגות היחסית של העקורים על פי דת עולה כי שיעורם של העקורים המוסלמים והנוצרים דומה (16.8% ו-14.5% בהתאמה), בעוד שאין עקורים דרוזים.

הכפרים העקורים ומספר העקורים שנותרו מאז תחילת שנות החמישים

להלן אנסה להביא ולאמת, באמצעות השוואה בין מקורות שונים, את שמות הכפרים העקורים ואת מספר העקורים שנותרו בתוך החלק של פלסטין שעליו הוקמה מדינת ישראל. כחלק מהניסיון למחות אותם מהתודעה ומהזיכרון, מרבית הכפרים האלה אינם מצוינים במפות ישראליות רשמיות.

וקים (2001) מציין כי בנתונים של קרן קימת לישראל, שנאספו למען תוכנית הממשלה ב-1948 לשקם את הפליטים, ובמסמכים מארכיונו של יוסף וייץ (מקרון קימת לישראל ויו"ר ועדת הטרנספר), נרשמו נתונים לגבי הכפרים העקורים ומספרם של העקורים כפי שמופיע בלוח 2 להלן. עוד מציין וקים כי נתונים אלה כללו מחצית מהעקורים בלבד וכי המספרים בלוח חופפים לנתונים בתחילת שנות החמישים.

לוח 2, ובהסתמך על (וקים 2001), מציג את רשימת הכפרים העקורים ואת מספר העקורים שנשארו מכל כפר. לאימות הנתונים ערכתי השוואה עם שמות הכפרים המופיעים בלוח עם הנתונים המובאים אצל סלמאן אבו סתה (Abu-Sitta, 2007), אצל וליד אלח'אלדי (1997) ואצל שוכרי עראף (2004). כמו כן הוספתי את הנפה שבה נמצא כל כפר.⁹

9 אצל אלח'אלדי, 1997, אפשר למצוא נתונים נוספים לגבי הכפרים העקורים דוגמת: מספר התושבים בהם לפני הנכבה, הרכבם הדמוגרפי, מספר הבתים, תחומי התעסוקה של התושבים, המיקום הגיאוגרפי, הבעלות על הקרקע והשימוש בה, תאריך הכיבוש ועקירת התושבים, ההתנחלויות הישראליות שהוקמו על אדמות הכפרים.

לוח 2: מספר העקורים בתחילת שנות החמישים ושמות הכפרים והנפות שמהם נעקרו

מספר העקורים	שם הנפה	שם הכפר העקור	מספר העקורים	שם הנפה	שם הכפר העקור
114	טבריה	אלחדת'ה (אלחדת'א)	1,185	נצרת	אלמג'דל
114	חיפה	בלד אלשיח'	994	עכו	אלבירוזה
111	-	ג'וארנה - עכו ¹⁰	754	נצרת	ספוריה
101	חיפה	אם אלזינאת	715	עכו	אלדאמון
84	עכו	סוחמאתא	673	נצרת	מעלול
81	עכו	אלבסה	577 (רובם שבו לכפרם)	נצרת	עילוט
77	טבריה	חטין	574 (חלקם שבו לכפר)	עכו	שעב
66	עכו	אלנהר ¹²	550	עכו	מיעאר/מעאר ¹¹
62	נצרת	אנדור	540	עכו	כויכאת
60	חיפה	עין חוד	527	טבריה	טבריה*
58	טבריה	לוביה	484	צפת	ברעם
57	ביסאן	סירין ¹³	409	עכו	אקרית
56	חיפה	וערת אלסריס ¹⁴	303	עכו	עמקא
55	חיפה	הושה	217	ביסאן	ביסאן*
50	חיפה	אלטירה	210	עכו	אלמנשייה ¹⁵
47	עכו	אום אלפרג'	188	עכו	אלע'אבטייה
47	צפת	אלפראדייה ¹⁶	171	חיפה	אלטנטורה
43	עכו	כפר ענאן	158	ביסאן	קומיה
41	עכו	אלסמירייה	143	חיפה	חואסה ¹⁷
41	חיפה	איג'זם	135	צפת	אלמפתח'רה
41	טבריה	כפר סבת ¹⁸	125	עכו	אלמנסורה
			110	-	אום קבי ¹⁹

* סימן זה מסמל עיר

- 10 במקורות אלה לא מצאתי את שמו של הכפר ג'וארנה-עכא, אך אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) מצאתי שם דומה: ערב אלע'וארנה בנפת חיפה.
- 11 כפר זה אינו מוזכר אצל עראף, 2004.
- 12 אצל עראף, 2004 מוזכר השם אלנהר ואלתל.
- 13 אינו מוזכר אצל עראף, 2004.
- 14 אינו מוזכר אצל עראף, 2004. אלחאג' (Al-Haj, 1988) מציין כי חלק מהעקורים שהתגוררו בשפרעם הם במקור מכפר וערת אלסריס, עמ' 154. קאמן מציין שחלק מתושבי הכפר וערת אלסריס שיגרו כמה פניות למוסדות הישראליים בבקשה להשיבם לכפרם (Kamen, 1987, 489).
- 15 יש לציין שהשם "אלמנשייה" משותף לכמה כפרים בפלסטין, ראו אבו סתה, 2007.
- 16 אצל עראף, 2004, מוזכר השם "פראדייה".
- 17 אינו מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואצל אלח'אלדי, 1997.
- 18 אינו מוזכר אצל עראף, 2004.
- 19 השם מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) אך לא אצל עראף, 2004 ואלח'אלדי, 1997.

בלוח 2 לעיל מופיעים כפרים וערים פלטטיניות שיוהדו ונהפכו ליישובים יהודיים וערים יהודיות, כמו אלמג'דל, ביסאן, ספוריה ועין חוד; כפרים שישראל הרסה לחלוטין, כמו אלטנטורה ומעלול; כפרים שעדיין קיימים אך תושביהם נעקרו, כמו העיר טבריה; וכן שני כפרים שנעקרו אך מרבית תושביהם חזרו אליהם - שעב ועילוט. נוסף לרשימה המופיעה בלוח, ישנם כפרים שחלק מעקוריהם נשאר, אך אין נתונים לגבי מספרם (ראו לוח 3).

בלוח 3 להלן, ובהסתמך על וקים (2001), מצוינים שמות הכפרים שהמקורות הביבליוגרפיים לא סיפקו נתונים לגבי מספר העקורים שנשארו מהם. לצורך כך נעשתה השוואה של השמות כפי שמופיעים אצל וקים 2001; Abu Sitta, 2007; אלח'אלדי, 1997; עראף, 2004; כבהא וסרחאן, 2004 בספרם המתייחס לכפרים באזור אלרוחה.²⁰ כמו כן הוספתי ללוח את שמותיהם של 18 כפרים עקורים שנתונים לגבי עקוריהם נמצאו אצל כבהא וסרחאן, 2004; כבהא וברזילי, 1996; Al-Haj, 1988, אך לא אצל וקים, 2001. הוספתי גם את הנפה שבה נמצא כל כפר.

20 כבהא וסרחאן מגדירים את אזור אלרוחה כך: "הגבעה המשתרעת מפאתי הכרמל הדרומי ועד לקצה הצפוני של הרי אלסמרה (הרי אום אלפחם ואלח'טאף), וליתר דיוק בין כביש ואדי עארה בדרום לכביש ואדי אלמלח בצפון. מצד מזרח משתרעת אלרוחה מהלג'ון בדרום ועד לקירה וקאמון (יוקנעם) בצפון. קשה לקבוע את גבולות אלרוחה מצד מערב. ישנם הטוענים שהאזור משתרע מצומת פורידיס בצפון, ומשם מתפתל בכיוון דרום מזרח עד לצומת אלסאויר (ברקאי); אחרים טוענים שהגבול המערבי משתרע לתוך רצועה צרה מאדמות יער כרכור (פרדס חנה) בדרום ועד לבנימינה בצפון, כלומר על שטח שאינו עולה על 5 ק"מ. סביר יותר שהדעה הראשונה היא הנכונה, כיוון שאין כל מכשול טבעי שיכול לקטוע את האזור בצורה פתאומית כזאת בפרדס חנה, מה עוד שהתושבים שהתגוררו באזור שבין פורידיס לאלסאויר ראו את עצמם כשייכים לאזור אלרוחה" (כבהא וסרחאן, 2004, 7).

לוח 3: שמות כפרים עקורים שאין נתונים לגבי מספר העקורים במקורות

משנות החמישים

הנפה	הכפר העקור		הנפה	הכפר העקור	
עכו	אלכאברי	2	צפת	צפת	1
עכו	אלזיב	4	-	פשה ²¹	3
-	בסאתין אלרמאל ²²	6	עזה	אלח'סאס	5
חיפה	יאג'ור	8	טבריה	מעד'ר	7
חיפה	ח'רבת אלכסאיר ²⁴	10	-	קאטיה ²³	9
צפת	סעסע	12	-	חלאחלה ²⁵	11
צפת	קדיתא ²⁷	14	צפת	דלאתה ²⁶	13
ביסאן	אלמרסס	16	צפת	קבאעה ²⁸	15
חיפה	לד אלעואדין ²⁹	18	צפת	עין אלז'יתון	17
טבריה	נרמין	20	עכו	חמימה ³⁰	19
חיפה	אלסינדיאנה	22	צפת	מירון ³¹	21
חיפה	סבארין	24	חיפה	ואדי עארה	23
חיפה	ח'וביזה ³³	26	חיפה	אלכפרין ³²	25
חיפה	אלמזאר ³⁴	28	ג'נין	זרעין	27
ג'נין	אלמנסה ³⁶	30	חיפה	עין ע'זאל ³⁵	29

21 לא מצאתי במקורות הנ"ל את השם "פשה". השם הקרוב ביותר שמצאתי הוא פג'ה שבנפת יפו. שם זה מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007); עראף, 2004; אלח'אלדי, 1997.

22 לא נמצא במקורות הנ"ל.

23 שם כפר זה אינו נמצא במקורות. השם הקרוב ביותר שמצאתי הוא קיטיה, הנמצא בנפת צפת. השם קיטיה נמצא אצל עראף, 2004; אבו סתה (Abu-Sitta, 2007); אלח'אלדי, 1997.

24 אצל עראף, 2004 מוזכר בשם אלכסאיר.

25 אינו מוזכר במקורות הנ"ל.

26 אצל עראף, 2004 ואלח'אלדי, 1997 מוזכר השם דלא'תה.

27 השם מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואלח'אלדי, 1997, אך אינו מוזכר אצל עראף, 2004.

28 השם מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואלח'אלדי, 1997, אך אינו מוזכר אצל עראף, 2004.

29 אצל עראף, 2004 מוזכר השם לד, לד אלעואדין או לד אלערב, אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) מוזכר השם לד אלעואדין או ח'רבת לד, אצל אלח'אלדי, 1997 מוזכר השם ח'רבת לד.

30 הכפר חמימה מוזכר אצל עראף, 2004 בלבד.

31 מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואלח'אלדי, 1997, אך לא אצל עראף, 2004.

32 מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואלח'אלדי, 1997, אך לא אצל עראף, 2004.

33 מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואלח'אלדי, 1997, אך לא אצל עראף, 2004.

34 כפר פלסטיני נוסף בשם זה נמצא בנפת ג'נין.

35 תושבים אחדים מהכפר עין ע'זאל מתגוררים כיום בפרדיס (ריאיון עם ד"ר מוסטפא כבהא, 10.7.2007).

36 כפר זה מוזכר אצל כבהא וסרחאן, 2004 בשם אלמנסה (אלמנסי). הם מציינים שהכפר מוכר גם בשם אלמנסי (עמ' 85). ואילו אלח'אלדי מצייין כי בנפת ג'נין יש כפר בשם עין אלמנסי: "ייתכן שכפר זה קשור בכפר אלמנסי הגדול ממנו, הנמצא במרחק חצי קילומטר מצפון-מערב לכפר" (אלח'אלדי, 1997, עמ' 56). הוא מצייין שהכפר אלמנסי נמצא בנפת חיפה (שם). אצל אבו סתה מוזכרים שני הכפרים, עין אלמנסי ואלמנסי (לצד אלמנסי מוזכר השם ערב בינהא) בנפרד, וזאת כפי שמוזכר במפה בעמ' 48, והם סמוכים מאוד זה לזה. אצל עראף מוזכרים השמות אלמנסי ועין אלמנסי בנפרד.

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

31	אללג'ון	ג'נין	32	דאלית אלרוחה ³⁷	חיפה
33	ח'ריש ³⁸	טול כרם	34	סרפנד	חיפה
35	אלסרכס ³⁹	חיפה	36	קניר	חיפה
37	אלבושאת ⁴⁰	חיפה	38	קירה וקאמון ⁴¹	חיפה
39	דיר אלקאסי ⁴²	צפת	40	סבאלאן ⁴³	צפת

המקומות שאליהם גלו העקורים

המקומות שאליהם גלו העקורים נקבעו על ידי כמה גורמים: הכיוון שממנו פלשו הכוחות הציוניים אל הכפר, קרבה גיאוגרפית לכפרים אחרים, מספר התושבים שנעקרו, והצטרפות עקורים מכפרים אחרים. לפעמים היו אלה הכוחות הציוניים שקבעו את כיוון יציאתם של העקורים מכפריהם. בכל אופן, ברוב המקרים עברו העקורים לכפרים שטרם נכבשו בידי הכוחות הציוניים, מתוך הנחה כי שבהם יוכלו להשתקע עד יעבור זעם וכי יוכלו לשוב לכפריהם (מוסא, 1988; Kamen, 1987).

במהלך החיפוש אחר מקלט, ובמקרים שבהם נקלעו העקורים לכפרים שבהם לא חשו בטוחים, הם המשיכו לחפש מקום מקלט אחר. במקרים המעטים שבהם פנו לכפרים עקורים אחרים, אילצו אותם הכוחות הציוניים לעזוב וללכת בכיוון גבול ירדן או גבול לבנון (Kamen, 1987).

לא כל העקורים מאותו הכפר גלו למקום אחד. במקרים רבים הם התפזרו על פני כמה כפרים שניצלו מהריסה ומגירוש. מרבית העקורים נמצאים בצפון,

37 כבהא וסרחאן מציינים כי "המקורות חלוקים באשר לשם בלאד אלרוחה. המשמעות משתנה בהתאם לצורת הכתיבה. אחדים כותבים רוחה, אחרים כותבים רוחא, ויש הכותבים רוחאא" (כבהא וסרחאן, 2004, 10). השם דאלית אלרוחאא' מוזכר אצל אבו סתה, 2007 ואצל אלח'אלדי, 1997, אך לא אצל עראף, 2004.

38 השם אינו מוזכר במקורות הללו. בריאיון ציין ד"ר מוסטפא כבהא שהכפר קיים וכי רוב תושביו חיים בג'לג'וליה, בשכונה הנושאת אותו שם - ח'ריש (ריאיון עם ד"ר מוסטפא כבהא, 10.7.2007).

39 אצל אבו סתה, 2007 ואצל אלח'אלדי, 1997 מוזכר השם "ח'רבת אלסרכס". עראף, 2004 מציין שהכפר נקרא גם בשם צ'רכס. חלק מעקורי הכפר חיים כיום בכפרים כפר כמא, אלריחאניה ובאקה אלע'רביה (ריאיון עם ד"ר מוסטפא כבהא, 10.7.2007).

40 מוזכר אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) ואצל עראף, 2004, אך לא אצל אלח'אלדי, 1997.

41 אצל אבו סתה (Abu-Sitta, 2007) מוזכר בשם "קירה וקמון", אצל עראף, 2004 בשם "קירה וקאמון", ואצל אלח'אלדי, 1997 בשם "קירה (קירה וקאמון)".

42 השם אינו מוזכר אצל אלח'אלדי, 1997. אלחאג', 1988, מציין שחלק מהעקורים שהתגוררו בכפר תרשיחא הם במקורם מהכפר דיר אלקאסי.

43 השם אינו מוזכר אצל עראף, 2004. אלחאג' (154, 1988) מציין שחלק מן העקורים שהתגוררו בכפר תרשיחא הם במקורם מהכפר סבאלאן.

בעיקר בגליל (וקים, 2001). מתוך 162 כפרים שנהרסו כליל בגליל ובצפון, נשאר עקוריהם של 44 כפרים בלבד, כלומר מ-118 כפרים שנעקרו ונהרסו לא נשאר אף פלסטיני (Kamen, 1987, 470-471).

מתוך אותם 44 כפרים עקורים שחלק מתושביהם נשאו במולדתם, ישנם 12 כפרים שרוב תושביהם נשאו במולדת. אלה הם אלמג'דל, אללג'ון, אלדאמון, אלבירוה, אקרית, ברעם, אלרויס, אלחדת'ה, מעלול, אלמפתח'רה, אלמנסורה, קומיה. מתוך 33 הכפרים הנותרים נשאו מתי מעט, בין 1% ל-17% (כבהא וסרחאן, 2004; Kamen, 1987). 47 כפרים וערים (מתוך 67 כפרים וערים ערביות שנותרו בצפון לאחר הנכבה) קלטו עקורים, ובהם נצרת, מע'אר, טמרה, ג'דידה, דיר אלאסד, כאבול, שפרעם, אלראמה, אלבקיעה (פקיעין), אלבענה, ג'יש, תרשיחא, כפר כנא, דיר חנא, עכברה, אלריינה, עילוט, משהד, עראבה, פסוטה, דאלית אלכרמל, מעיליא, אלמזרעה, דנון, אבו סנאן, כפר יאסיף, אלמכר, אלנאעורה, סנדלה, מג'ד אלכרום, אעבלין, עילבון ויאפת אלנאסרה (יפיע) (וקים, 2001; Kamen, 1987). באזור המשולש קלטו עקורים היישובים אום אלפחם, מועאווייה, מוסמוס, עארה, מושירפה, זלפה, ברטעה וכפר קרע (כבהא וברזילי, 1996; כבהא וסרחאן, 2004), וכמוהם הכפר פורידיס שבמישור החוף (כבהא וברזילי, 1996, 6).

בתחילת שנות החמישים היוו העקורים אחוז גבוה מכלל התושבים בחלק מהכפרים. בכפרים מג'ד אלכרום, ג'יש וטמרה היו שליש מהתושבים עקורים; בנצרת ובכפר יאסיף היו רבע מהתושבים עקורים; ביפיע, באלמכר וג'דידה היו יותר ממחצית התושבים עקורים; בעראבה, אבו סנאן, דיר חנא ואלבענה פחות מ-10% היו עקורים (Kamen, 1987, 474). גם בכפרים כמו פורידיס, ג'לג'וליה ואום אלפחם היוו העקורים אחוז גבוה יחסית מבין התושבים, אך אין בידינו נתונים לגבי שיעורם.

חלק מהעקורים פנו לערים ערביות שנפלו תחת שליטת ישראל ונודעו מאוחר יותר בשם "ערים מעורבות" - עכו, יפו, לוד, רמלה וחיפה. חלקם התגוררו בהן במקור, וחלק אחר גלה אליהן מכפרים עקורים סמוכים. כדוגמה להולדת בעיית העקורים בערים המעורבות מזכיר ג'וזף שאלא את המקרה של עכו: בשנת 1948,

בזמן שהכוחות הציוניים תקפו את העיר ועקרו את תושביה, מספר קטן של עקורים פנו לבתים שעמדו כעת ריקים בעיר העתיקה משום שתושביהם גורשו או ברחו בנסיבות המלחמה, ואשר הופקעו בידי האפוטרופוס על נכסי הנפקדים תוך שימוש בחוק "נכסי הנפקדים" (Schechla, 2001). העקורים התגוררו באותם בתים כ"דיירים מוגנים" (ללא בעלות על הקרקע ועם תשלום דמי שכירות נמוכים). דוגמה נוספת היא עקורי חיפה. קאמן (Kamen, 1988) מציין כי מספר העקורים שנותרו בחיפה לאחר הנכבה היה קטן יחסית, וכי מרביתם הם תושביה המקוריים, והשלטונות הישראליים הרשו להם לחזור לעיר לאחר עקירה זמנית. כשאר העקורים בערים המעורבות - יפו, לוד ורמלה - גם עקורי חיפה לא הורשו לשוב לבתייהם המקוריים. גם אלה שלא אולצו לנטוש את בתייהם לא הורשו להישאר בהם, במיוחד בבתיים הנמצאים באזורים שמחוץ לשכונות שהוקצו לתושבים הערבים (שם).

המעמד החוקי של העקורים ונכסיהם

השלטונות הישראליים מנעו מהעקורים לשוב לבתייהם והפקיעו את אדמותיהם ואת רכושם⁴⁴ באמצעות חוקים שונים, במיוחד ההוראות לשעת חירום בנוגע ל"נכסי נפקדים" משנת (1948), ו"חוק נכסי הנפקדים" (1950).⁴⁶ על פי החוק הישראלי נחשבים העקורים לנפקדים, אף על פי שנשארו במולדתם, רק משום שנטשו את כפריהם המקוריים, ובלי קשר לנסיבות שאילצו אותם לעקור מהם. אף כי ישראל העניקה להם אזרחות בהתאם לחוק האזרחות (1952), נמנע מהם באופן שיטתי לשוב לבתייהם ולאדמותיהם ולקבל בחזרה את רכושם (מסאלחה, 2003). על פי הוראות החירום הנוגעות לנכסי הנפקדים (1948), הועברו כל נכסי הפליטים לידי ה"אפוטרופוס על נכסי נפקדים". הגדרת הנפקדים נוסחה בהתאם לתקנות שעת חירום כך שכללה גם את כל העקורים. תקנות אלה העניקו ל"אפוטרופוס על נכסי נפקדים" סמכות זמנית בלבד בנוגע לשימוש בנכסיהם

44 ישראל חוקקה כשלושים חוקים שהפכו את האדמות הפרטיות (שרובן המוחלט היו בבעלות ערבית) לאדמות מדינה, ולמעשה לטובת "העם היהודי", כלומר הדירו את האזרחים הפלטטינים מהבעלות על הקרקע ומן השימוש בה. בהתאם לחוקים אלה, ובמיוחד לפי חוק יסוד: מקרקעי ישראל וחוק רשות הפיתוח, הוכרו רוב האדמות (כ-93%) כאדמות מדינה (יפתחאל, 2001; מסאלחה, 2003).

(ג'רייס, 1967). הרשות המחוקקת פעלה להשלמת "האספקט המשפטי" להשתלטות על נכסי הנפקדים, ובשנת 1950 חוקקה את "חוק נכסי נפקדים". חוק זה העניק לאפוטרופוס על נכסי נפקדים סמכות לשמור על הנכסים ולנהלם ולסלק את המתגוררים בנכס. האפוטרופוס נחשב לבעלים של הנכס כל עוד לא הוכיח ה"נפקד" שהיה נפקד או שהוא מפסיק להיות נפקד בעיני החוק, דבר שלפי כל התקדימים המשפטיים בהקשר זה נחשב לבלתי אפשרי (ג'רייס, 1967; כהן, 2000; מסאלחה, 2003). במילים אחרות, החוק אינו מעניק ל"נפקד" זכות להשיב אליו את רכושו, בין אם הוא פליט ובין אם עקור. החוק נוסח במיוחד כדי שיכלול את העקורים מבין אזרחי ישראל וכדי למנוע מהם לשוב לכפריהם ולבתיהם.

התביעה לשיבה ועמותת ההגנה על זכויות העקורים בישראל

העקורים החלו לדרוש לשוב לכפריהם מיד עם גירושם, והקימו ועדות מקומיות כדי לתבוע את שיבתם (למשל הוועדים של אקרית, ברעם, אלע'אבסייה וספוריה). התארגנות זו לא קיבלה אופי ארצי, והמאבק המשפטי התנהל לגבי כל כפר באופן נפרד (כמו במקרים של אקרית, ברעם או אלע'אבסייה). במקרים אחרים נהגו עקורים לשלוח מכתבים אישיים למשרדי הממשלה בדרישה לשוב לכפריהם, כמו במקרים של אלדאמון, אלרויס, וערת אלסריס, אלטירה (טירת הכרמל), טבריה וקיסריה (כהן, 2000; Kamen, 1987, 491-492).

את היעדרה של התארגנות ארצית עד תחילת שנות התשעים ניתן לייחס לכמה סיבות: **הראשונה** היא הממשל הצבאי שהוטל על האזרחים הפלסטינים מ-1948 ועד 1966, ומנע מהם כל תנועה בין כפר למשנהו ללא היתר. הממשל הצבאי מנע אפשרות לגיבוש ולהתארגנות פוליטית של הפלסטינים בישראל באופן כללי, ומובן כי מנע כל התארגנות ארצית של העקורים; **הסיבה השנייה** היא המיקום הגיאוגרפי של העקורים. בכמה מקרים פנו העקורים לגור בתוך כפריהם עצמם, וכך הצליחו להתארגן בוועדות מקומיות. **הסיבה השלישית** קשורה בעוצמת הזיכרון המקומי הפלסטיני, שבאה לידי ביטוי בהתארגנות פוליטית מקומית. כך למשל, הזיכרון המקומי של עקורי מעלול, החוויות החברתיות והפוליטיות

המשותפות שלהם, יחסי הקרבה והשכנות הם שחיברו בין תושבי הכפר ועזרו להם להתארגן כאשר הדבר התאפשר.

בתחילת שנות התשעים החלה התארגנות ארצית של העקורים במטרה לשוב לכפריהם, ונפתחה פעילות לשיקום הזיכרון הקולקטיבי. בשנת 1995 התארגנו רוב הוועדות המקומיות של העקורים במסגרת העמותה להגנה על זכויות העקורים. יש לציין כי הוועדות של אקרית וברעם לא הצטרפו לעמותה הארצית, היות שהן סבורות כי המקרה שלהם מיוחד בגלל החלטות בג"ץ להשיבם לכפריהם. ההחלטה הראשונה הייתה בשנת 1951, כך שהם תובעים לשוב אל כפריהם במסגרת ההליך המשפטי - הליך שעמותת ההגנה על זכויות העקורים לא ניהלה עדיין.

הרעיון להקמת ארגון עקורים נולד בעקבות ועידת מדריד בשנת 1992 ובעקבות השיחות בין ישראל לפלסטינים, כיוון שעניינם של העקורים לא עלה בדיונים בין הצדדים. הקמת העמותה הארצית בשנות התשעים קשורה בהתפתחויות הפוליטיות בקרב הפלסטינים בישראל ובאופן שבו תפסו את עצמם ואת מעמדם בתוך ישראל לאחר הסכם אוסלו.

עמותת העקורים תובעת ממדינת ישראל לבטל את החוקים המגדירים אותם "נפקדים" ולהשיב אותם ואת הפליטים לכפריהם ולעריהם בהתאם להחלטה 194 של האו"ם בדבר שיבה או פיצויים. במקרים מסוימים מדגישה העמותה את העובדה כי העקורים הם אזרחי מדינת ישראל, ולפיכך ישראל חייבת לאפשר להם לשוב לכפריהם. אזרחותם מפריכה בעיניהם את הטענה של ישראל כי שיבת הפליטים מהווה סכנה דמוגרפית ומאיימת על אופייה היהודי. עם זאת, ועד העקורים לא דן עד כה בהשלכות של הדגשת אזרחותם הישראלית.

העמותה מחייה את זיכרון הכפרים העקורים באמצעות תהלוכת השיבה השנתית במסגרת הפעולות לציון יום הנכבה, ובמיוחד בתאריך ההכרזה על הקמת מדינת ישראל (יום העצמאות), כדי להבליט את הצד השני של "עצמאות ישראל", כלומר הנכבה של העם הפלסטיני (כהן, 2000). בהקשר זה יש לציין שפעילותם של העקורים תרמה במידה רבה לשיח הכללי על הנכבה והעקירה בקרב הפלסטינים

בישראל.⁴⁵ תביעת העמותה לתקן את העוול ההיסטורי שישראל גרמה לפליטים מהווה תקדים בשיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל וביחסיהם עם הממסד והחברה בישראל. מידת העיסוק בסוגיית הפליטים הפלסטינים השתנתה מתקופה לתקופה בהיסטוריה של העם הפלסטיני, שכן שאלת הפליטים לא תמיד עמדה בראש מעייניהם של המוסדות הלאומיים הפלסטיניים (Sayigh, 2007). גם בתוך ישראל, המפלגות הפוליטיות והמוסדות הפלסטיניים לא תמיד העלו את הנושא, ולא תמיד העלו דרישות להשיב את העקורים לכפריהם. לאחר הסכם אוסלו ובעקבות ההתארגנות הארצית וההשפעה הפוליטית של העקורים, החלו לדון בכך יותר, ואז גם קמה התנועה לזכות השיבה (סבאע'-ח'ורי, 2006).

עמותת העקורים מארגנת סדנאות שונות לבתי הספר ולמוסדות, במטרה להעלות את המודעות הפוליטית בכל הקשור לנכבה ולפליטות. הוא פועל בשיתוף עם ארגונים אחרים (כמו ארגון אלאקצא) לשימור מקומות קדושים בכפרים העקורים, ומקיים קורסי הכשרה של מדריכות ומדריכים כדי שיוכלו להדריך סיורים לערים ולכפרים העקורים. קורסים אלה כוללים היבטים היסטוריים, גיאוגרפיים ופוליטיים הנוגעים לכפרים, לפליטים ולעקורים, ומטרתם להחיות את זיכרונם של כפרים אלה בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני כדי שהדורות הבאים יידעו מהם פליטים ועקורים, במיוחד על רקע הניסיונות המתמשכים של הממסד הישראלי להעלים נושאים אלה מהזיכרון הפלסטיני. הקמת עמותת העקורים מיצבה את סוגייתם בהקשר פלסטיני בתוך ישראל ומחוצה לה ותרמה לחיזוק הקשרים בין הפלסטינים בישראל לפלסטינים בגלות, למרות ניסיונותיה של ישראל לראות בעקורים בעיה פנים-ישראלית ולהפריד בין העיסוק בפליטים שבתחומיה ובין השאלה הפלסטינית.

45 ראו למשל: [דוח ועדת המכינה של ועידת השבות](#) מיום 14.5.2007 שארגן ועד העקורים עם עמותת אלתעאן, ארגון איתג'אה, עמותת זוכרות ומכון אמיל תומא בשלוש השנים האחרונות: "שנה נוספת חולפת על הנכבה של העם הפלסטיני, שהשלכותיה ממשיכות יום-יום מאז 1948. הנכבה אינה אירוע או מקרה חולף, אלא מציאות קיימת של אסון וקיפוח היסטורי הממשיכים להוות האירוע המכונן בהיסטוריה המודרנית של העם הפלסטיני", נצפה ביום 10.7.2008.

הפלטסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

- כבהא, מוסטפא, ורונית ברזילי (1996). **פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל 1948-2006**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- מוסא, חסן (1988). "החלוקה הגיאוגרפית של הפליטים הערבים במולדת באזור הגליל 1948-1987", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- סבאע-ח'ורי, אריז' (2006). "בין שבות לשיבה: עיונים בשיח הפלסטיני בישראל", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

ערבית

- אגודת הגליל, רכאז, ומדה אל-כרמל (2005). **הפלסטינים בישראל - סקר חברתי-כלכלי - התוצאות העיקריות**, שפרעם: אגודת הגליל - עמותה ארצית למחקר ושירותי בריאות.
- אלח'אלדי, וליד (1997). **כדי לא לשכוח, הכפרים בפלסטין שהרסה ישראל בשנת 1948, ושמות החללים**, ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים.
- בדיל (2003). **הפלסטינים העקורים בפנים - הגנה בינלאומית ופתרונות קבע**, בית לחם: בדיל - מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים.
- ג'רייס, סברי (1967). **הערבים בישראל**, ירושלים: הליגה הערבית בירושלים.
- וקים, וקים (2001). "פליטים במולדתם: הנוכחים הנפקדים בישראל", **המחקרים הפלסטיניים** 46/45, 104-90.
- יפתחאל, אורן (2001). **קרקעות, תכנון ואי-שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.
- כבהא, מוסטפא, ונמר סרחאן (2004). **ארץ אלרוחה בתקופת המנדט הבריטי, אלסנדיאנה כדוגמה**, רמאללה: הוצאת אלשורוק לפרסום והפצה.
- כהן, הלל (2000). **הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948**, ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- מסאלחה, נור אלדין (1997). **יותר אדמה, פחות ערבים: מדיניות הטרנספר הישראלית ויישומה 1949-1996**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.
- (2003). **ישראל ומדיניות ההכחשה הציונית והפליטים הפלסטינים**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלסטיני למחקרים ישראלים.
- עראף, שוכרי (2004). **המקומות הגיאוגרפיים בפלסטין: השמות הערביים והשמות הישראליים**, ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים.

אנגלית

- Abu-Sitta, S. (2007). *The return journey: A guide to the depopulated and present Palestinian towns and villages and holy sites*. London: Palestine Land Society (English, Hebrew and Arabic).
- Al-Haj, M. (1986). Adjustment patterns of the Arab internal refugees in Israel. *Internal Migration*, 24(3), 651-674.
- Al-Haj, M. (1988). The Arab internal refugees in Israel: The emergence of a minority within the minority. *Immigrants and Minorities* 2, 149-165.
- Kamen, C. (1987). After the catastrophe I: The Arabs in Israel, 1948-1951. *Middle Eastern Studies* 23(1), 453-493.

- (1988). After the catastrophe II: The Arabs in Israel, 1948-1951. *Middle Eastern Studies* 24(1), 68-109.
- Sayigh, R. (2007). Palestinian refugee women, stories of home and homelessness: Towards a new research agenda. *Review of Women Studies* 4, 9-25
- Schechla, J. (2001). The invisible people come to light: Israel's "internally displaced" and "unrecognized villages". *Journal of Palestine Studies* 31(1), 20-31.
- Segev, T. (1986). *1949 - The first Israelis*. New York: The Free Press.

קריאה נוספת

ערבית

בדיל (2001). **השיבה לבתיהם - הפתרון הצודק והקבוע לבעיית הפליטים הפלסטינים**, בית לחם: מרכז המידע לזכויות הפליטים הפלסטינים.

אנגלית

Al-Haj, M. (1986). Adjustment patterns of the Arab internal refugees in Israel. *Internal Migration* 24(3), 651-674.

הפלטונינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

הממשל הצבאי

יאיר בוימל

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הממשל הצבאי

יאיר בוימל *

במהלך תקופת המנדט (1922-1948) מימשה התנועה הציונית את "הקמת הבית הלאומי לעם היהודי" בפלסטין תוך כדי בידול, ניתוק והפרדה מרביים מהציבור הפלסטיני, שהיה תמיד רוב באוכלוסייה. הזרם המרכזי והקובע בתנועה הציונית מעולם לא ביקש להקים מדינה דו-לאומית או מסגרת פוליטית וכלכלית יהודית-ערבית משותפת משום סוג. הפעילות הציונית המעשית, שהייתה פועל יוצא של מטרותיה המובהקות, הייתה תמיד חד-לאומית ונועדה לתרום רק להקמתה של מדינה יהודית. בשל סיבות רבות, ובראשן הפעילות הצבאית של ההגנה, האצ"ל והצבא הישראלי במהלך מלחמת 1948, גורשו, ברחו בגלל המלחמה, ויצאו מהתחום שהפך להיות למדינת ישראל כ-770,000-780,000 תושבי הארץ שנהפכו לפליטים במדינות הסמוכות (Abu-Lughod, 1971, 161). כך הפכו היהודים לרוב מוחץ במדינה החדשה.

ואולם גם הרוב היהודי והנהגתו סירבו להסיר את המחיצות ולקלוט את הערבים שנותרו בתחומי המדינה. הממסד הישראלי המשיך במדיניות "הבית הלאומי היהודי" תוך כדי צמצום משמעותה של האזרחות הישראלית הדמוקרטית, המשותפת לרוב היהודי ולמיעוט הערבי.

במהלך מלחמת 1948 החליטה מועצת המדינה הזמנית להחיל על הגליל, על המשולש, על הנגב ועל הערים רמלה, לוד, יפו ומגדל-אשקלון - קרי על האזורים שהיו מאוכלסים עם שוך הקרבות ברוב ניכר של ערבים - מרות מיוחדת של ממשל צבאי.

הממשל הצבאי היה יחידה צבאית בתוך הצבא, שהורכבה מקצינים ומחיילים בשירות קבע וסדיר. מפקד הממשל הצבאי היה קצין בצבא הקבע, כפוף

* ד"ר יאיר בוימל הוא היסטוריון של המזרח התיכון וראש החוג הרב תחומי באורנים - המכללה האקדמית לחינוך.

לרמטכ"ל ולמשרד הביטחון. מ-1948 ועד לביטולו המלא במהלך שנת 1968 היה הממשל הצבאי הגוף הממסדי הישראלי המרכזי שפעל בקרב המיעוט הערבי בישראל. בתוקף הסמכויות שהעניקה לו הממשלה, הממשל הצבאי היה המנגנון המשפטי-צבאי-פוליטי שאפשר את המשך בניית המדינה היהודית לאחר 1948 על פי דפוסי "הבית הלאומי" מתקופת המנדט, כלומר תוך כדי הדרת הערבים מתהליכי פיתוח המדינה והתעלמות מקיומם.

תוקפו המשפטי של הממשל הצבאי התבסס על תקנות ההגנה המנדטוריות לשעת חרום (1945), אשר אומצו, יחד עם חוקים מנדטוריים רבים אחרים, על ידי מועצת המדינה הזמנית ולאחר מכן על ידי כנסת ישראל. מבין 162 תקנות החירום המנדטוריות הפעיל הממשל הצבאי חמש בלבד. שלוש מהן (מס' 110, 111, ו-124) נועדו לאפשר למושל הצבאי לשלוט על חופש התנועה של האזרחים הנתונים למרותו, להגבילו ואף למנוע אותו. שתי התקנות הנוותרות (מס' 109 ו-125) נועדו לאפשר למושל הצבאי למנוע כניסת אזרחים לשטחים שהוכרו כשטחים סגורים (שיף והבר, 1976).

תקנות אלה נאכפו על הערבים באמצעות המנגנון הצבאי של הממשל הצבאי. משעה שבוטל מנגנון זה בדצמבר 1966 ועד סוף שנת 1968 האציל הרמטכ"ל למשטרת ישראל את הסמכות לאכוף את התקנות על האוכלוסייה בשטח.

לאור העובדה כי בשטח שהיה נתון לשליטת הממשל הצבאי היה רוב ערבי מובהק, ולאור אופי הפעילות המעשית של החיילים והקצינים, משימתו המרכזית לא הייתה צבאית או ביטחונית כי אם אזרחית. משימתו הייתה פיקוח מיוחד על המיעוט הערבי בישראל וביטול החופש הדמוקרטי שלו. לפיקוח זה, שהוכרז כ"פיקוח ביטחוני", היו ביטויים מעשיים יומיומיים רבים, שהתמקדו בהכבדה על חופש התנועה או במניעתו, בין שמדובר בתנועה מאזור לאזור או מכפר לכפר, בגישה לשדות החקלאיים, או בחופש העיסוק, חופש הנגישות למרכזי תעסוקה, בריאות, חינוך, קניות ומסחר, חופש ההתארגנות הציבורית והפוליטית, חופש כלכלי, חופש בתוכניות הלימודים וחופש בכל פעולה עצמאית אחרת של האזרחים הערבים. האזרח הערבי היה נתון למעשה למשטר רישיונות הדוק, מכיוון שכמעט כל פעולה שרצה לעשות וחרגה מתחומי שכונת מגוריו הצריכה רישיון מהמושל הצבאי.

ב-1959 קבע שמואל דיבון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, שהיה הפקיד הישראלי האזרחי הבכיר ביותר שפעל במגזר הערבי ותפקידו היה לתאם בין פעולותיהם של גופי ממסד שונים בקרב הערבים, כי בשנת 1949 הייתה האוכלוסייה הערבית "המומה, מפורדת, מפולגת ומפוגעת".¹ זאת בשעה שהמשענת הרעיונית, הציבורית והפוליטית של הממשלה ואנשי הממסד הישראלי שפעלו בקרב הערבים הייתה הטענה שאוכלוסייה זו היא חלק מהאויב, שהיא מהווה סיכון ביטחוני קיומי למדינה היהודית, ולכן יש להצר את צעדיה ולפקח עליה באמצעות חיילי הצבא, אשר בניגוד לפקידות אזרחית מהווה גוף מאיים ומתריע. טיעון זה, שנשען על דמות הערבי שטופחה בקרב היהודים בתקופת המנדט ובמהלך מלחמת 1948, התקבל אז על ידי רוב הציבור וזכה לביקורת מועטה בלבד, אף שעד היום לא הוכח כי האזרחים הערבים בישראל אכן היו, במשך כל תקופת הממשל הצבאי, סיכון ביטחוני. היועץ גם קבע כי הממשל הצבאי מצליח באמצעות המוח'תרים, השיח'ים וראשי החמולות לשלוט בכל הציבור הערבי, וכי מכיוון שהוא מייצג את הכוח הצבאי של הצבא הישראלי הוא מצליח "לשלוט שליטה מלאה ומוחלטת בכל האזורים הערביים".²

מטרתן של פעולות הממשל הצבאי הייתה להשיג, באמצעות אכיפת תקנותיו, מימוש של כמה מטרות: לצמצם, כמעט עד כדי ביטול, כל משמעות שוויונית מעשית של האזרחות הישראלית שהוענקה לערבים; להדירם מכל מערכותיה הממלכתיות והציבוריות של המדינה היהודית; להפלותם בכל תחום; לבטל את הגדרתם, את זהותם ואת התגבשותם לידי קולקטיב לאומי; ולסייע בידי הממסד הישראלי לבצע את מדיניותו המעשית כלפי הערבים.

עקרונותיה של מדיניות זאת היו: הפקעת 60% מקרקעותיהם; מניעת חזרת פליטי הפנים בחזרה לכפריהם; מניעת הגעתם של בעלי אדמות לאדמותיהם; הקמת יישובים יהודיים בלב ריכוזי אוכלוסייה ערביים; מניעת קיום מאורגן ועצמאי של פעילות ציבורית, חברתית ותרבותית; מניעת פעילות פוליטית פנים-ערבית חופשית; העמקת הפיצולים והשסעים בקרבם או יצירתם של שסעים חדשים;

1 למידע נוסף, ראו "המלצות לטיפול במיעוט הערבי בישראל", ספטמבר 1959, ארכיון מדינת ישראל, 18-1959-926-2, עמ' 12.

2 שם, 2.

ויסות זרימת כוח אדם ערבי למרכזי תעסוקה במגזר היהודי (על פי רמת האבטלה במגזר היהודי); גיוס משתפי פעולה ומתן טובות הנאה; הדרכת פקידי הממשלה וההסתדרות שבאו לפעול בקרב הערבים; סיוע למפלגת השלטון (מפא"י) לגייס קולות לעת הבחירות; ואפשר שאף הרחקתם הפיזית של הערבים אל מעבר לגבול - אם יתאפשר הדבר כחלק ממערכה צבאית נוספת (בוימל, 2006).³

אף על פי שבן-גוריון חזר והדגיש שהממשל הצבאי הוא זרוע של הצבא, הרי שאת הנחיות הפעולה קיבל מפקד הממשל הצבאי מ"הוועדה המרכזית לביטחון" - הגוף העליון שעסק במדיניות הממשלה כלפי הערבים בישראל. בוועדה זו ישבו מפקד הממשל הצבאי, מפקד היחידה הערבית בשב"כ (שירות הביטחון הכללי), מפקד הלשכה לתפקידים מיוחדים במשטרה ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, שהיה יו"ר הוועדה. באמצעות הקשר ההדוק בין גופי הביטחון הללו ניהלו אנשי הממשל הצבאי תיקי מעקב אישיים על אודות כל כפר וכפר, על בתי ספר, על מוח'תרים, על מורים, על חברי כנסת ועל מאות נוספות ואולי אלפי אזרחים ערבים.

מנהיגי המפלגה הקומוניסטית וחברי הכנסת שלה טענו כבר מן ההתחלה שיש לבטל את הממשל הצבאי. מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), המפלגה הציונית הראשונה שקיבלה לשורותיה חברים ערבים, הצטרפה לקריאה זו כבר בתחילת שנות החמישים. לצדם, אך ללא שיתוף פעולה עמם, ולמרות ההסכמה הכללית שהערבים מהווים סיכון ביטחוני, הועלו מאמצע שנות החמישים (אך בעיקר לקראת סופן) ביקורות והשגות על אופיו ותפקידיו של הממשל הצבאי ואף על הצורך בקיומו גם בזרם המרכזי של הציבוריות הישראלית-יהודית, לרבות בהנהגת מפא"י. לכן בדקו פקידיים ממונים וועדות את יעילותו של הממשל הצבאי כבר עם הקמתו, ונעשו בו שינויים שמהותם הייתה צמצום השטח שהיה נתון למרות הממשל הצבאי, אך לא צמצום הפיקוח הביטחוני על הערבים. בעלי ההשגות מהזרם הפוליטי המרכזי - לרבות מפלגת הימין חרות, שטענה שמפא"י משתמשת בממשל הצבאי כדי לגייס את קולות המצביעים הערבים - גרסו כי ניתן לפקח על הערבים באמצעות גופי ביטחון אזרחיים, וכי אין זה יאה שבמדינה

3 בשנים 1948-1958 קיווה הממשל הישראלי כי בעיית קיומו של מיעוט ערבי במדינה היהודית תיפתר בדרך של הגירתם, בריחתם או טרנספר שלהם. תוצאות הטבח בכפר קאסם ומלחמת סיני ב-1956 הסירו תקווה זאת מסדר יומו של הממשל הישראלי שעסק במדיניות כלפי הערבים בישראל, ראו בוימל, 2006.

דמוקרטיה יופעלו על אזרחים חוקי ממשל צבאי ומנגנון צבאי.

ואמנם, התהליך האַטי של ביטול הממשל הצבאי החל כבר בסוף שנות החמישים בעקבות שילוב של שלושה גורמים.

הגורם הראשון הוא תנופת הפיתוח הכלכלי המסיבי שהחלה אז והביאה לצורך גדול בידיים עובדות. אזרחי המדינה הערבים, שנקלעו למצוקה לאחר הנכבה והקמת מדינת ישראל, חיכו לרגע זה. הצורך של המשק הישראלי בכוח אדם זמין וזול הביא להקלות במשטר רישיונות התנועה כדי לאפשר את ויסות זרימת הפועלים הערבים (על ידי הממשל הצבאי) למקומות עבודה במגזר היהודי.⁴

הגורם השני היה מסקנתם של קובעי המדיניות כי טרנספר ערבי נוסף - תקווה שהייתה קו המדיניות העיקרי של הממסד בעשור הראשון לקיום המדינה - לא יתרחש, ושיש לקיים מדיניות חדשה שאינה מתבססת עוד על תקווה זו. למסקנה זו הגיעו אחרי שמלחמת סיני באוקטובר 1956 וטבח כפר קאסם ביומה הראשון לא הביאו לבריחה המונית, כפי שהיה ב-1948.

הגורם השלישי שהביא לביטול הממשל הצבאי היה שההתנגדות הציבורית והפרלמנטרית לקיומו גברה והלכה בשל היותו כתם על הדמוקרטיה הישראלית. אותם גורמים הבינו שאת הפיקוח על הערבים (דבר שלפי דעתם צריך היה להמשיך ולקיים) ניתן לבצע גם באמצעות מערכות אזרחיות כמו המשטרה והשב"כ.

הביקורת נגד הממשל הצבאי שנשמעה כבר בראשית שנות החמישים נבעה מסיבות רבות והגיעה מכיוונים פוליטיים ציוניים ולא ציוניים. טענות מתנגדי הממשל היו רבות ומגוונות: בין השאר נטען כי הממשל הצבאי הוא אנטי-דמוקרטי ואנטי-חינוכי; כי הוא מזיק ליהודים ולערבים כאחד; כי הוא משחית את הצבא, שכן הוא מתערב בחיים הפרטיים של אזרחים; מקנה לביקורת הבינלאומית נגד ישראל נשק יעיל ביותר; מונע מודרניזציה, תיעוש ואורבניזציה, משאיר את המגזר הערבי ברמה חומרית ותעסוקתית נמוכה ומביא להיווצרות

4 למידע נוסף על התפתחות זו, ראו "פרוטוקול ישיבת המחלקה הערבית של ההסתדרות", 1.8.1961, עמ' 28. ארכיון ההסתדרות - מכון לבון, 111-219-IV; "פרוטוקול ועדת מפא"י לענייני ערבים", 30.1.1958, עמ' 13, ארכיון תנועת העבודה, 148-1957-926-2.

כפרים גדולים מאוד ללא מקורות תעסוקה עצמיים; וכי הוא דוחף את הערבים לשנאת ישראל. עוד טענו כי הוא הגורם העיקרי המעורר את הרגש הלאומני בקרב הערבים, ובכך מביא יותר נזק מתועלת; הוא מפלה, משפיל ומבזה את האזרחים הערבים ושולל מהם את מימושן של זכויות אדם בסיסיות.

שתי ועדות ממסדיות עיקריות בדקו את הממשל הצבאי. הראשונה הייתה ועדה ציבורית שנקראה ועדת רטנר, על שם האלוף במילואים יוחנן רטנר שעמד בראשה. היא מונתה בראשית 1956 בשל לחצה של מפ"ם, שהתנתה את כניסתה לקואליציה בבדיקת הממשל הצבאי. מסקנת הוועדה, שפורסמה במרס 1956, הייתה ברורה: הממשל הצבאי חיוני לביטחון המדינה. בפברואר 1958 מונתה ועדת רוזן, ועדה פרלמנטרית שבראשה עמד שר המשפטים פנחס רוזן. ועדה זו פעלה במקביל לשינויים שהתרחשו בעולם הערבי, כאשר רעיון הפאן-ערביות שהוביל אז נשיא מצרים, ג'מאל עבד אלנאצר, הגיע לאחד משיאיו ההיסטוריים: האיחוד בין מצרים לסוריה בפברואר 1958, מהפכת הקצינים בעיראק ביולי 1958, והקמת "החזית הערבית" ביולי 1958, ששינתה מאוחר יותר את שמה בצו השלטון ונקראה "החזית העממית". למרות כל אלה פרסמה ועדת רוזן ביוני 1959 מסקנה שונה בתכלית ממסקנת קודמתה ופסקה כי יש "להפסיק" (כך, בלשון הוועדה) את הממשל הצבאי, אך הממשלה החליטה שלא לקבל את ההמלצה ולהמשיך לקיים את הממשל הצבאי.

אף שהמחאה הפרלמנטרית והציבורית בישראל נגד הממשל הצבאי הלכה וגברה מסוף שנות החמישים, המנגנון הצבאי שלו לא בוטל אז. קובעי המדיניות הביטחונית, ובראשם מי שהיה עד 1963 ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון, תפסו את תפקידו של הממשל הצבאי (עד 1965) הן כמכשיר העיקרי המממש את השליטה בערבים, את הדרתם מהמערכות המדינתיות ואת פרויקט ייחוד הארץ, והן - לעתים בעיקר - כאמצעי הרתעה כלפי חוץ. המשך קיומו של הממשל הצבאי בא להוכיח למדינות ערב שממשלת ישראל אינה מצמצמת את כוחו של צה"ל, אינה שוקעת בשאננות, ממשיכה להיות ערה לסכנה הקיומית המאיימת עליה ושומרת על מתח ביטחוני גבוה, ומכאן גם על נחישות צבאית שתפקידה המרכזי להרתיע את מדינות ערב לבל יפתחו במלחמה נגד ישראל.

גם אם חלק מההנהגה הביטחונית תחת מנהיגותו של בן-גוריון כבר לא ראתה בממשל הצבאי אמצעי להרתעת מדינות ערב, הרי בשל שליטתו המוחלטת של בן-גוריון בכל הקשור למדיניות כלפי הערבים היא לא הצליחה לשנות את תפיסת היסוד של ראש הממשלה. במקביל לעמידתו הנחרצת של בן-גוריון שלא לבטל את הממשל הצבאי החל כבר ב-1959 תהליך של צמצום נוכחות אנשי הממשל בשטח והעברת סמכויותיו לידי "השלטונות האזרחיים", קרי למשטרה. בפברואר 1962 ושוב בפברואר 1963 התקיימו בכנסת שני דיונים חשובים על אודות הממשל הצבאי. בשתי הפעמים היה מדובר בכמה הצעות חוק שהגישו כמה מפלגות לביטול הממשל הצבאי או לשינוי אופיו. כשר הביטחון עלה בן-גוריון לדוכן הנואמים כדי לענות להצעות החוק ולהגן על המשך קיומו, ובנאומו הדגיש שלוש נקודות יסוד.

הנקודה הראשונה הייתה הקשר בין הממשל הצבאי ובין הסכסוך בין ישראל למדינות ערב. בן-גוריון טען כי הממשל הצבאי מגן על ביטחון מדינת ישראל מפני מדינות ערב המגדילות את כמות הנשק שברשותן ומפני איומי מנהיגיהן להשתמש בו כדי להשמידה. **הנקודה השנייה** הייתה ההזדהות הטבעית-לאומית של הערבים בישראל עם מדינות האויב, ומכאן גם היותם חשודים כגיס חמישי העלול לשתף פעולה עם צבאות מדינות ערב. **הנקודה השלישית** הייתה שהממשל הצבאי הוא חלק מהצבא, וביטולו עלול לכרסם בכוח ההרתעה הצבאי של ישראל.

הדיון בשנת 1962 על חמש הצעות החוק השונות שעסקו בביטולו או בשינוי אופיו של הממשל הצבאי הסתיים בהורדת כל ההצעות מסדר היום ברוב של 8-3 קולות.⁵ שניים מחברי הכנסת הערבים (ג'בר דאהש מעדי ודיאב עביד) מרשימות הלוויין של מפא"י הצביעו נגד ביטול הממשל הצבאי. הדיון בשנת 1963 הסתיים גם הוא בהורדת ההצעות מסדר היום, אך הפעם על חודו של קול, כאשר שני ח"כים ערבים ממפא"י שוב הצביעו נגד ביטול הממשל.

לזי אשכול, שהתמנה לתפקיד ראש הממשלה ביוני 1963, הצליח כבר בסוף אותה שנה להכריז על תהליך ביטול המנגנון הצבאי של הממשל הצבאי. עד

5 דברי הכנסת, 20.2.1962, עמ' 1315-1323.

לביטולו, קבע ראש הממשלה, עליו להפוך ל"רואה שאיננו נראה" (בוימל, 2002, 147-148).

ואמנם, לא היה מדובר בביטול הממשל הצבאי אלא רק בהמשך התהליך שבו הרמטכ"ל מעביר את סמכויות אכיפת תקנות ההגנה לשעת חירום מהצבא למשטרה. מה שבוטל, אם כן, היה מנגנון הממשל הצבאי אך לא הממשל עצמו, שכן תקנות ההגנה לשעת חירום ומשטר הרישיונות נשארו על כנם, וכך גם סמכותו העליונה של הרמטכ"ל להאציל את סמכות אכיפתן על המשטרה או על הצבא.

בדצמבר 1966 הודיע ראש הממשלה שהמנגנון הצבאי של הממשל הצבאי חדל להתקיים. הציבור הישראלי (יהודים וערבים) קראו לאקט זה "ביטול הממשל הצבאי".

בקרב הציבור היהודי מדובר היה בתהליך שנתפס כטיהור הדמוקרטיה הישראלית מהכתם המיליטריסטי והלא שוויוני שדבק בה, אולם ההנהגה היהודית המשיכה לשלוט בערבים ולהגבילם באמצעים אזרחיים כדי לשמר את הדרתם ממערכות המדינה.

הציבור הערבי היה ברובו אדיש להחלטה וציפה לראות את השינויים בשטח, שלא הגיעו. ואכן, בחודשים הראשונים של שנת 1967 הכבידה המשטרה עד מאוד את משטר הרישיונות ולמעשה החמירה את המצב בהשוואה לשנת 1966. רק לאחר מלחמת 1967, משעבר מרכז הכובד של הטיפול הביטחוני באוכלוסייה אזרחית לשטחים שנכבשו באותה מלחמה ומשהוכח (בזמן המלחמה) שהערבים בישראל אינם "סיכון ביטחוני", פחתה אכיפת תקנות ההגנה, עד שהופסקה כליל בשנת 1968.

ביטול מנגנון הממשל הצבאי ב-1966 והפסקת אכיפת תקנותיו ב-1968 לא שינו את יחסו של מרבית הציבור היהודי והממסד הישראלי לערבים. תמצית מורשת הממשל הצבאי היא בראיית הערבים כבעיה ביטחונית וגיס חמישי, ומכאן גם בדרישה להפעיל מדיניות ממסדית המצמצמת את עצמאותם האישית והקולקטיבית ומדכאת תהליכי מודרניזציה אמיתית בקרבם. מורשת זו נותרה

איתנה עוד שנים ארוכות לאחר "ביטול הממשל הצבאי", וכללה גם הטמעת פחד הדדי ביהודים ובערבים כאמצעי למניעת השתלבותם של הערבים בחברה הישראלית והנצחת אי-השוויון בין הרוב היהודי המיוצג בממסד הישראלי ובין המיעוט הערבי, שלא זכה לייצוג כזה.

הפלטסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

בוימל, יאיר (2002). "הממשל הצבאי ותהליך ביטולו, 1958-1968", **המזרח החדש** כג, 133-156.

--- (2006). "עקרונות מדיניות האפליה כלפי הערבים בישראל, 1948-1968", **עיונים בתקומת ישראל** 16, 391-413.

שיף, זאב, והבר, איתן (1976). **לקסיקון לבטחון ישראל**, ירושלים: זמורה ביתן.

אנגלית

Abu-Lughod, J. (1971). The demographic transformation of Palestine. A. Abu-Lughod (Ed.), *The transformation of Palestine*. (pp. 139-163), Evanston: North Western University Press.

קריאה נוספת

עברית

בוימל, יאיר (2007). **צל כחול לבן, מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1958-1968**, חיפה: פרדס.

בנזימן, עוזי, ומנצור, עטאללה (1992). **דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם**, ירושלים: כתר.

ערבית

תומא, אמיל (1982). **דרך המאבק של הערבים בישראל**, חיפה: הוצאת אבו סלמא להפצת החשיבה המתקדמת.

אנגלית

Jiryis, S. (1976). *The Arabs in Israel*. New York and London: Monthly Review Press.

Lewin-Epstein, N., and Semyonov, M. (1993). *The Arab minority in Israel's economy: Patterns of ethnic inequality*. Oxford: Westview Press.

Ozacky-Lazar, S. (1998). Security and Israel's Arab minority. Bar-Tal D., Jacobson D., and Klieman A. (Eds.), *Security concerns: Insights from the Israeli experience*. London: JAI Press Inc.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

גיוס החובה של הדרוזים לצבא הישראלי: רקע היסטורי

קייס פירו

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

גיוס החובה של הדרוזים לצבא הישראלי: רקע היסטורי

קייס פירו *

מעיון בארכיונים ישראליים עולה כי היחסים בין היהודים לדרוזים בישראל הם סיפור מתמשך של עידוד הפרטיקולריזם הדרוזי במטרה להפריד את הדרוזים משאר הערבים הפלסטינים. מאז 1948 השתמשו מעצבי המדיניות ואנשי אקדמיה ישראלים באמצעים דיסקורסיביים כדי לגרום לעדה הדרוזית לראות בעצמה לאום נפרד מהלאום הערבי, ובמידה מסוימת לאום איזומורפי ללאום היהודי מבחינת החפיפה בין דת לזהות לאומית (Firro, 1999).

ממאורעות "חאיט אלבוראק" בשנת 1929 ועד 1948 שמרו מנהיגי הדרוזים על ניטרליות בסכסוך הציוני-פלסטיני. ב-15.11.1930 שיגרו 96 מנהיגים דרוזים איגרת לנציב העליון הבריטי, שבה הצהירו על עמדה ניטרלית כלפי הסכסוך "הדתי" (ארכיון מדינת ישראל, 15.11.1930). מנהיגי התנועה הציונית ניסו לשווא להפוך את עמדת המנהיגות הדרוזית לעמדה "ניטרלית אוהדת" כלפי היהודים, אך מאמציהם לגייס לצדם את המשפחות החשובות טריף, מעדי וח'יר לא עלה יפה. על כן פנו למנהיגי משפחות מיוחסות פחות והצליחו לשכנע שני מנהיגים להתייצב לצדם. הניטרליות של מנהיגי המשפחות המובילות הופרה לראשונה רק בשנת 1946, כאשר צעיר ממשפחת מעדי עמד לצד המחנה הציוני.

לאחר אימוץ החלטת החלוקה בנובמבר 1947 גברו מאמצי הציונים למנוע מהדרוזים של לבנון ושל סוריה להצטרף למאבק הפלסטיני. בדצמבר 1947 הצליח פוזי אלקאוקג'י, מפקד צבא ההצלה, להקים גדוד של 500 לוחמים דרוזים מסוריה ולבנון. באפריל 1948 נלחם הגדוד בקרבות הושה-קסאיר (שם, 46-50). דוחות ישראליים מתארים את הלחימה הקשה, שהסתיימה במותם של

* פרופ' קייס פירו מלמד בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה.

יותר מ-100 דרוזים ובפציעתם של 100 אחרים, והמכתבים ששלח מפקד הגדוד הדרוזי למפקדת צבא ההצלה בדמשק משקפים את המצוקה שאליה נקלע הגדוד.

לאור המצב הפעילו הציונים משתפי פעולה דרוזים במטרה לפרק את שארית הגדוד, ושידלו חלק ממנו להצטרף לצבא הישראלי. בעונת הקציר של 1948 הפעילו אנשי שירות הידיעות של ההגנה (ש"י) משתפי פעולה דרוזים כדי לגייס מתנדבים מעספיה ומדאלית אלכרמל ליחידה נפרדת, מחוץ למסגרת הצבא הישראלי, והובטח להם ששדות הדגנים של שני הכפרים לא יושמדו כמו שדותיהם של שאר הכפרים הערביים שהיו בשליטת הצבא הישראלי. 25 צעירים משני הכפרים התנדבו כדי ליצור את הגרעין של יחידת המיעוטים, יחד עם כמה לוחמים דרוזים מסוריה שנטשו את הגדוד הדרוזי בצבא ההצלה, מתנדבים בדווים משבט ערב אלהיב וצ'רקסים מכפר כמא. בתחילת 1949 מנתה היחידה 400 דרוזים, רבים מהם מסוריה, 200 בדווים ו-100 צ'רקסים. שכרם של המתנדבים לא שולם מן הצבא אלא מקרן מיוחדת שהוקמה ממכירת מוצרים שהוברחו לישראל מעבר לגבול (שם, 21-57).

באחד הדוחות על גיוס הדרוזים הודה טוביה לישנסקי, המפקד הראשון של יחידת המיעוטים, כי גיוסם של דרוזים רבים מצבא ההצלה נועד לערער את אמונן של מדינות ערב בדרוזים (Gelber, 1995). גיוס המתנדבים נעשה על ידי ראשי שתי משפחות, אשר לא שלחו לגיוס את בניהם אלא את בני המשפחות העניות, חסרי ההשכלה (אביבי, 2006). הממסד הישראלי הכיר אמנם בכך שיחידת המיעוטים אינה תורמת לנושא "הביטחון", אך מערכת ההסברה הישראלית עשתה ביחידה שימוש נרחב למטרות לוחמה פסיכולוגית. יעקב שמעוני, ראש המחלקה המזרח תיכונית במשרד החוץ, הנחה את השדרים ואת העיתונאים הישראלים להלל את פעולותיה של יחידת המיעוטים, "סמל האחוה הבין-עדיתית". באחד ממכתביו גילה שמעוני שמטרת הגיוס היא לתקוע טריז באחדות הערבית ולהשתמש בדרוזים "כסכין חד בגבה של האחדות הערבית" (ארכיון מדינת ישראל, 16.8.1948). בדוח שלו על הפעילות הציונית בקרב הדרוזים העריך יהושע פלמון, מי שהיה לימים יועץ ראש הממשלה לעניינים

ערביים, שמדינת ישראל הצליחה "להרוס [לדרוזים] את הדרך חזרה" לעמדה פרו-ערבית, כיוון שהם 'נשרפו' כתוצאה מגיוסם לצה"ל" (ארכיון מדינת ישראל, 5.8.1948).

בסוף נובמבר 1948 ערך בכור שטרית, שר המיעוטים, ביקור בכפרי הדרוזים בגליל המערבי כדי לחזק את קשרי המדינה עם ראשי המשפחות המובילות. שטרית דיווח לבן-גוריון על הביקור המוצלח, אך ציין בפניו את ההסתייגות שהביעו ראשי משפחת טריף מגיוס דרוזים לצבא הישראלי, כיוון שהדבר עלול "לפגוע ביחסי הדרוזים עם שכניהם המוסלמים והנוצרים" (ארכיון מדינת ישראל, 30.11.1948). מספר המתנדבים הדרוזים לא הגיע, אם כן, לרמה שמפקדי היחידה ציפו לה.

מפקדי יחידת המיעוטים הקדישו זמן רב לעיסוק בפוליטיקה הפנימית של הדרוזים, מלבד התפקיד שיועד להם בגיוס מתנדבים חדשים. הם ניסו לקדם מנהיגות חדשה בקרב הדרוזים ולמנוע את ההכרה בשיח' אמין טריף כמנהיג הרוחני של העדה. בעקבות הירידה במספר המתנדבים ליחידה ביקש הרמטכ"ל במאי 1953 להקים פלוגה נוספת של מתנדבים דרוזים. בתחילת יוני יצאה פקודת "גיוס מילואים שלב ב". לשם כך זומנו למחנה יחידת המיעוטים ב-7.6.1953 כ-40 ראשי משפחות, והתבקשו לפעול למען גיוס מתנדבים חדשים. כדי להכשיל את הגיוס החדש הזמין השיח' אמין טריף מנהיגים דרוזים לעלות לקבר הנביא סבלאן בחורפיש. בעקבות זאת שלח אמנון ינאי, מפקד יחידת המיעוטים, מכתב לפלמון ובו קשר בין ניסיונו של השיח' טריף "להמציא עלייה לרגל לקבר סבלאן" ובין התנגדותו לגיוס הדרוזים (Firro, 1999, 94-124).

בשנת 1954 חל שינוי בעמדת משפחת טריף. ב-9 ביולי פורסם צו הרישום לגיוס כל בני העדות הערביות. הדוחות הישראליים תיארו את "התלהבות" הערבים לשאת נשק וללבוש מדי צבא. ואולם התלהבות זו פגה כאשר הופיעה בעיתונות ידיעה שלפיה הערבים לא ישולבו ביחידות הסדירות של הצבא הישראלי. מכל מקום, הדוחות הישראליים יודעים לספר כי 4,520 צעירים ערבים קיבלו צווים, וכי יותר מ-4,000 מהם נרשמו לגיוס. הטיפול בנושא הופסק עם הסתייגותו של בן-גוריון מגיוס הערבים בסוף 1954 (אביבי, 2006, 248-249), אך הדיון על גיוס

החובה של הדרוזים צבר תאוצה. בסוף שנת 1954 נפגש יעקב צביה, מפקד יחידת המיעוטים, מלווה בחבר הכנסת הדרוזי השיח' ג'בר מעדי, עם הרמטכ"ל משה דיין כדי לדון בנושא. ב-15.12.1955 שיגר שיח' ג'בר לבן-גוריון מכתב בעברית רהוטה, שבו הוא מבקש להחיל את חוק גיוס החובה על הדרוזים. שיח' ג'בר הציג את עצמו כ"נציג הדרוזים" המוכנים "להקריב את נפשם למען הגנת [...] המולדת" (ארכיון צה"ל 48/117/6700, 15.12.1955). חודש לפני כן הפיץ שיח' לביב אבו רוקון מנשר הקורא "לאומה הדרוזית בישראל" להתייצב למען "הגנת המולדת" (מרכז המידע בגבעת חביבה, [תיק 8, 9], 1955).

מכתבו של שיח' ג'בר ומנשרו של שיח' לביב אבו רוקון שימשו אסמכתא ונחשבו כבקשה של המנהיגות הדרוזית לגיוס חובה. אולם דוח הממשל הצבאי מ-26.1.1956 מעיד ש"לא היו אלה ראשי העדה אשר יזמו את הפנייה בדבר החלת החוק על עדתם. יחידת המיעוטים והממשל הצבאי הם שפעלו להשגת הסכמת נכבדי העדה להטלת חוק גיוס חובה על עדתם" (ארכיון צה"ל 752/72/70, 26.1.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006, 251). הדוח מוסיף כי מכתבי הבקשה ששיגרו נכבדי העדה לממשלה עוררו תרעומת, וכי "רוב בני העדה מתנגד לגיוס חובה; אף אלה שחתמו בעד הגיוס חוששים כיום לומר זאת; הדעה הרווחת היא כי פעילות שיח' ג'בר בנדון הייתה רק לתועלתו הפרטית" (שם).

בינואר 1956 החליטה ממשלת ישראל להחיל את חוק גיוס החובה על הדרוזים. מפקד יחידת המיעוטים החל במסע שכנוע הנכבדים בדבר חשיבות ההחלטה לעתיד העדה הדרוזית, אולם ההתנגדות לגיוס פרצה בכל הכפרים. מכתבי התנגדות נשלחו לנשיא המדינה, לראש הממשלה, לרמטכ"ל, למפקד יחידת המיעוטים ולמוסדות אחרים (ארכיון צה"ל 13/72/70, 16.2.1956, 29.2.1956; 3.3.1956, 19.3.1956; מרס 1956, מצוטט אצל אביבי, 2006). במכתב שנחתם בידי 55 אנשי דת וצעירים דרוזים ושוגר לשר הדתות ולראשי העדה לפני אפריל 1956 הביעו החתומים את מחאתם נגד הגיוס, והודיעו כי 25 באפריל, יום החגיגות בקבר הנביא שועייב, יוכרז כיום אבל (ארכיון צה"ל 752/72/70, ללא תאריך, מצוטט אצל אביבי, 2006). ב-22.3.1956 פנה עו"ד מוחמד הווארי לראש הממשלה בשם 16 צעירים דרוזים משרעם ונימק את התנגדותם לגיוס.

בין היתר נאמר כי: (1) הדרוזים רואים את עצמם כבני המיעוט הערבי, וכל עוד לא ייקראו כל בני המיעוט הזה לשירות צבאי, אין להפלותם בקריאה לשרות בצבא; (2) אין הצדקה לשנות את מעמדם של הדרוזים ממתנדבים למגויסי חובה; (3) מנהיגי הדרוזים שביקשו להחיל את חוק הגיוס לא קיבלו שום ייפוי כוח לדבר בשם העדה; (4) גיוס דרוזים על סמך דרישתם של מי שאינם מייצגים אותם הוא מעשה של עריצות (ארכיון צה"ל 752/72/70, 22.3.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006).

השלטונות החלו לדאוג יותר כאשר השיח' פרהוד קאסם פרהוד מהכפר ראמה ניצל את ההלוויה רבת המשתתפים של השיח' יוסף ח'יר בפברואר 1956 בכפר אבו סנאן. שיח' פרהוד הביע את התנגדותו לגיוס וקרא מכתב פתוח לראשי העדה, ש-16 נכבדים שהתנגדו אף הם לגיוס חתמו עליו. השיח' יוסף סלימאן מולא מהכפר ירכא לא רק הביע את התנגדותו לגיוס, אלא גם התריע בפני הקהל כי הוא חושש שהדבר יביא גם לגיוס הבנות (ארכיון צה"ל 752/72/70, 29.2.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006). באפריל הגיעה תנועת המחאה לממדים מדאיגים מבחינת השלטונות, כאשר שיח' פרהוד כינס אספה כללית במקום קדוש לדרוזים - ציון קברו של אלח'דר בכפר יאסיף. השלטונות הפעילו לחץ כבד על השיח' טריף כדי שיתנגד לאספה ויחרים אותה, אך המתכנסים החליטו למרות זאת לקרוא לממשלה לבטל את החלטתה להנהיג גיוס חובה לבני העדה. הם איימו כי אם לא יבוטל הגיוס יושבתו הלימודים בבתי הספר ויבוטלו חגיגות הנביא שועיב, ואף שלא יכירו בהנהגה הדתית הדרוזית אם לא תתמוך בסרבני הגיוס (ארכיון צה"ל 752/72/70, אפריל 1956, מצוטט אצל אביבי, 2006).

ההתנגדות לגיוס המשיכה לצבור תאוצה, אך המושל הצבאי בצפון החל בכל זאת למסור את צווי הגיוס באמצעות "נכבדי העדה". רוב הנקראים סירבו לקבל את צווי הגיוס (בירכא למשל סירבו 28 מתוך 39 לקבל את הצווים), והמושל הצבאי בצפון הציע כעת להפעיל נגדם את המשטרה (ארכיון צה"ל 752/72/70, 24.2.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006). אך למרות האיומים שהופעלו על הסרבנים, רק 28% מהנקראים לגיוס הסכימו לקבל את הצווים: מתוך 197 שנקראו לגיוס בכפרי הגליל נרשמו רק 51 צעירים; ומתוך 117 שנקראו בכפרי

הכרמל נרשמו רק 32 צעירים (ארכיון צה"ל 752/72/70, 11.3.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006).

נוכח המצב החליטה ועדת תיאום מרחבית להפעיל את המשטרה. צעירים רבים נעצרו ונפתחו נגדם תיקים פליליים. קציני "שירות הביטחון הכללי" (השב"כ) העריכו שהפעילות המשטרתית נגד המסרבים העלתה במקצת את אחוז המתייצבים ללשכות הגיוס (ארכיון צה"ל 752/72/70, מרס 1956, מצוטט אצל אביבי, 2006). בסוף אפריל החלה מדיניות אכיפת החוק בכוח "לשאת פרי" ומספר המתייצבים בלשכות הגיוס החל לעלות, במיוחד כאשר סגן הרמטכ"ל הורה לפתוח תיקים פליליים נגד הסרבנים (ארכיון צה"ל 752/72/70, 30.5.1956, מצוטט אצל אביבי, 2006).

מספר המתגייסים בתחילת 1957 עמד על 184 מתוך 507 שנקראו לגיוס, וזאת למרות מדיניות הענישה (ארכיון צה"ל 752/72/70, 8.1.1957). אבל במשך שנת 1957 החלו צעירים רבים לחשוש לעתידם ולעתיד משפחותיהם. ב-22.3.1957 שיגר שיח' פרהוד לשר הפנים, לשר החוץ וליו"ר הכנסת מכתב שבו פירט את טיעונו נגד גיוס העדה הערבית הדרוזית. גם מכתבים של מתנגדי גיוס המשיכו להגיע לשלטונות, אך מעצבי המדיניות התעלמו מהם והמשיכו "לתקוע את הטריז", כדברי יעקב שמעוני, שנועד "להרוס את דרכם של הדרוזים בחזרה", כפי שאמר פלמון.

מאז 1956 ועד היום דבקו ממשלות ישראל בהפרדת הדרוזים משאר הערבים באמצעות הגיוס לצבא הישראלי. הפקעת האדמות בכפרים הדרוזים, המעבר לתעסוקה מחוץ לחקלאות, חוסר הפיתוח הכלכלי בכפרים והטיפול בדרוזים בתיווכה של המנהיגות המסורתית - כל אלה הכתיבו את דפוסי התעסוקה של הדרוזים. מאז החלת גיוס החובה מצאו צעירים רבים כי דרכם לתעסוקה במגזרים שאינם תלויים בממסד חסומה. הגיוס הפך למעין אישור כניסה לשוק העבודה, והביא לעלייה גדולה במספר המועסקים בזרועות הביטחון. התלות הכלכלית לווה בעידוד וטיפול הזהות העדתית ובבלימתה של פוליטיזציה על-עדתית.

ההתנגדות לגיוס החובה לא פסקה גם במשך שנות החמישים והשישים, וקיבלה צורות רבות. חלק מסרבני הגיוס הכריזו על עצמם כדתיים כדי להשתמט ממנו,

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

חלקם התחזו למשוגעים. אולם מספר לא מבוטל של צעירים סירבו להתגייס מטעמים לאומיים ערביים.

"ועד היוזמה הדרוזית" הוקם ב-10.3.1972 לאחר כינוס רב-משתתפים בביתו של שיח' פרהוד קאסם פרהוד, שהיה אחד מאנשי הדת שהתנגדו לגיוס כבר מ-1956 (הארכיון הדרוזי [תיק ועד היוזמה הדרוזית], מרס 1972). לאחר הקמת "ועד היוזמה הדרוזית" התחזקה המחאה האידיאולוגית, ופעיליו ממשיכים עד היום לקרוא לצעירים הדרוזים להתנגד לגיוס החובה. קשה אמנם להעריך את היקף הסרבנות - הישירה או ה"אפורה" - אך צעירים דרוזים מכל הכפרים הדרוזיים מצליחים להשתמט מגיוס.

ביבליוגרפיה

עברית

- אביבי, שמעון (2006). "גיוס הדרוזים לצה"ל", שירן, אסנת (עורכת), **יהודים וערבים במאבק על א"י**, תל אביב: משרד הביטחון, 269+233.
- ארכיון מדינת ישראל (15.11.1930). מכתב חתום מ-96 מנהיגים דתיים (רחאניון) וחילונים (ג'סמאניון) לנציב העליון הבריטי (550 / נ.י. / 31 / 36), ירושלים.
- (5.8.1948). **דוח של פלמון: פעילותנו בקרב הדרוזים** (2565/8), ירושלים.
- (16.8.1948). **מכתב משמעוני לאליהו ששון** (משרד החוץ 2570/11), ירושלים.
- (30.11.1948). **מכתב שטרית לבן-גוריון ומשה שרת**, ירושלים.
- ארכיון צה"ל (ללא תאריך). **מכתב לשר הדתות ולראשי העדה** (752/72/70), גבעתיים.
- (15.12.1955). **מכתב מג'בר מעדי לבן-גוריון** (48/117/6700), גבעתיים.
- (26.1.1956). **דו"ח הממשל הצבאי** (752/72/70), גבעתיים.
- (16.2.1956). **מכתב לשר הביטחון** (13/72/70), גבעתיים.
- (24.2.1956). **דו"ח הממשל הצבאי בצפון** (752/72/70), גבעתיים.
- (29.2.1956). **מכתב לשר הביטחון** (13/72/70), גבעתיים.
- (29.2.1956). **דו"ח הממשל הצבאי בצפון** (752/72/70), גבעתיים.
- (מרס 1956). **מכתב ליו"ר הכנסת** (13/72/70), גבעתיים.
- (מרס 1956). **סיכום ישיבה בעניין גיוס החובה לדרוזים** (752/72/70), גבעתיים.
- (3.3.1956). **מכתב לשר הביטחון** (13/72/70), גבעתיים.
- (11.3.1956). **מכתב מטכ"ל בנושא גיוס הדרוזים** (752/72/70), גבעתיים.
- (19.3.1956). **מכתב לראש הממשלה** (13/72/70), גבעתיים.
- (22.3.1956). **מכתב מנימר הזוארי לראש הממשלה**, גבעתיים.
- (אפריל 1956). **דו"ח הממשל הצבאי** (752/72/70), גבעתיים.
- (30.5.1956). **מכתב לשכת סגן הרמטכ"ל** (13/72/70), גבעתיים.
- (8.1.1957). **מכתב מנהל מחלקת הגיוס במשרד הביטחון** (13/72/70), גבעתיים.
- ארכיון הדרוזי (מרס 1972). **ההכרזה על הקמת ועד היוזמה הדרוזית** (תיק ועד היוזמה הדרוזית), אוניברסיטת חיפה.
- מרכז המידע בגבעת חביבה (6.11.1955). **מנשר של לביב אבו רוקון** (תיק 8, 9 ד), גבעת חביבה.

אנגלית

- Firro, K. M. (1999). *The Druze in the Jewish state*. Leiden: Brill.
- Gelber, Y. (1995). Druze and Jews in the war of 1948. *Journal of Middle Eastern Studies* 31(2), 228-252.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

תקנות שעת חירום

יוסף תייסיר ג'בארין

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

תקנות שעת חירום

יוסף תייסיר ג'בארין *

ממשלת המנדט הבריטי כפתה את "תקנות ההגנה (שעת חירום), 1945" (להלן: תקנות שעת חירום) על פלסטין בלב מלחמת העולם השנייה באמצעות הנציב העליון, בהתאם לסעיף מספר 6 ב"דבר המלך במועצתו לפלשתינה (א"י) (ההגנה), 1937". סעיף זה הפקיד בידי הנציב העליון את הסמכות לקבוע תקנות כדי "להבטיח את בטחון הציבור, ההגנה על פלשתינה (א"י), השלטת הסדר הציבורי ודיכוי התקוממות, מרד ופרעות, וכדי להבטיח לציבור את צורכי החיים והשירותים החיוניים" (סעיף קטן 1 לסעיף 6), וזאת מתוך ניסיון לדכא את המרד הפלסטיני הגדול אשר פרץ בשנת 1936 (Jiryis, 1976).

בשנת 1948 אימצה מדינת ישראל את התקנות המנדטוריות לשעת חירום באמצעות סעיף 11 של פקודת סדרי השלטון והמשפט, וזאת "בשינויים הנובעים מתוך הקמת המדינה ורשויותיה" (רובינשטיין ומדינה, 2005, 49). כידוע, עם השלטת התקנות לשעת חירום בידי המנדט ראו היהודים בתקנות אלה פגיעה חמורה בעקרונות היסוד של החוק והצדק וכ"הרס של יסודות המשפט בארץ" (תומא, 1982, 71). כיום, רוב התקנות האלה עוּדן בנות תוקף. התקנות לשעת חירום היו המשענת החוקית למנגנוני הממשל הצבאי שהוטל על אזרחי המדינה הפלסטינים בגליל, בנגב, במשולש, בלוד, ברמלה, ביפו, בעכו ובאשקלון עד שנת 1966 (Masalha, 2005), עובדה המורה על כך ששלטונות ישראל בחרו לשמור על התקנות המנדטוריות הדרקוניות הללו גם "במטרה לדכא את הציבור הערבי בישראל ולהשתית מדיניות של הפלייה גזעית" (תומא, 1982, 72).

השלטונות הישראליים השתמשו בתקנות לשעת חירום כדי להפר את הזכויות ואת החירויות של האזרחים הפלסטינים, כדי להפקיע את אדמותיהם ולהפכן

* ד"ר יוסף תייסיר ג'בארין מלמד בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה ומנהל דיראסאת, המרכז הערבי למשפט ומדיניות בנצרת.

לשטחים צבאיים סגורים, כדי לדכא את פעילותם הלאומית והפוליטית ולהגביל את חופש הביטוי והוצאת עיתונים, ספרים ופרסומים, וכדי למנוע מהעקורים והפליטים לשוב לכפריהם ולעריהם שמהם גורשו. השלטונות נימקו את הטלת התקנות לשעת חירום על הפלטטיניים ב"פיקוח צבאי", אגב התייחסות לערבים כאל "קבוצה עוינת" ו"גיס חמישי" שעלול להצטרף אל אויבי המדינה מבחוץ (בוימל, 2002). לאחר סיום הממשל הצבאי בשלהי שנת 1966 הועברו סמכויות האכיפה של התקנות לשעת חירום מן הצבא לידי המשטרה והשב"כ.

כך התקנות לשעת חירום שימשו להפקעת "אדמות בור": שר הביטחון היה מכריז על קרקעות של כפרים מסוימים כשטחים סגורים שאסור להיכנס אליהם ללא אישור. נאסר גם על בעלי האדמה להגיע אליה ולעבד אותה, מפני שהמושל הצבאי נהג לסרב להעניק לבעלי האדמה אישור שיאפשר להם להגיע לאדמתם ולעבדה. כך, האדמה הפכה לכאורה ל"אדמת בור" שאינה מעובדת, והדבר אפשר לשר החקלאות לשים את ידו עליה ולהעביר אותה לקיבוצים וליישובים, כדי שיעבדו אותה.

סעיף 125 של התקנות לשעת חירום מפקיד בידי המושל הצבאי את הסמכות להוציא פקודה המודיעה כי שטח או מקום מסוים הם שטח סגור. בהסתמך על סעיף זה, במהלך השנים הראשונות של הקמת מדינת ישראל, מפקדי הצבא הישראלי הכריזו על אזורים רבים כאזורים סגורים לצורכי ביטחון (למשל: אלע'אבסיה, אלמג'דל, מעלול, ספוריה, אלדאמון, מיעאר, כפר ברעם ואקרת), כך נאסר על בעליהם להיכנס אליהם, וכניסתם נחשבה להפרת חוקי שעת חירום (נקארה, 1982).

אחת הדוגמאות לשימוש בתקנות לשעת חירום היא ההכרזה על כפר קאסם כאזור סגור שרק לתושביו מותר להיכנס אליו ב-29.10.1966, וזאת כדי למנוע את ציון יום השנה העשירי לטבח בכפר (תומא, 1982, 85). אף שהממשל הצבאי בוטל בדצמבר 1966, התקנות לשעת חירום לא בוטלו, אלא שהשימוש בהן נמשך בקצב מועט יותר. דוגמה לכך היא הצו שהוציאו ראש הממשלה דאז, מנחם בגין, ושר הביטחון, האוסר לערוך כינוס ארצי של הציבור הערבי בישראל, בהשתתפות כוחות שלום ודמוקרטיה יהודיים. הכינוס אמור היה להיערך

בדצמבר 1980 בנצרת, ונודע לימים בשם "הכינוס האסור" (תומא, 1982). דוגמה נוספת מהשנים האחרונות היא סגירת מוסדות וארגונים ערביים כמו "עמותת אנסאר אלסג'ין" ("ידידי האסיר") בספטמבר 2006.¹ בנוסף, שימוש רב בתקנות לשעת חירום נעשה כדי להוציא צווי מניעה לעובדים בעת שביתה, דבר הפוגע בזכותם של העובדים בישראל לשבות. נעשה שימוש בתקנות לשעת חירום גם בתחום השירותים ובתחומים אזרחיים, שיש להם נגיעה למצב חירום.

לאחר מלחמת 1967 וכיבוש ירושלים המזרחית, הגדה המערבית ורצועת עזה הותקנו פקודות צבאיות המאשרות את תוקפן של התקנות לשעת חירום בשטחים הכבושים, בטענה שתקנות אלה הן חלק מן המערכת המשפטית המקומית (הירדנית). ישראל השתמשה בתקנות לשעת חירום כדי להעניש ולהרתיע את התושבים הפלסטינים החיים תחת כיבושה באמצעות הריסה ואיטום של בתים, גירוש תושבים והטלת מעצרים מנהליים, הוצאת צווי ריתוק, והטלת עוצר וסגרים על הערים ועל הכפרים הפלסטיניים.

התקנות לשעת חירום מקנות, אם כן, סמכויות נרחבות לרשויות הביטחון ולמערכת הצבאית להטלת עוצרים וסנקציות. סמכויות אלו כוללות חיפוש ומעצר, השמת יד והפקעה, הטלת סגר על אזורים, הטלת עוצר, הרס בתים, מעצר מנהלי ללא משפט לזמן בלתי מוגבל, איסור על התארגנות והתאגדות ועוד. בנוסף, התקנות לשעת חירום משמשות בסיס משפטי לבתי המשפט הצבאיים אשר מפרים את היסודות המשפטיים המקובלים, לרבות יסודות הראיות המשפטיות.

הכיבוש הישראלי משתמש בתקנות לשעת חירום בשטחים הכבושים כדי להעניש את הפלסטינים, להרתיע אותם ולדכא את מאבקם. כך למשל סעיף 119 בתקנות לשעת חירום מתיר למפקד הצבאי:

להורות בצו שישמטו לטובת ממשלת פלשתינה (א"י) כל בית מבנה או קרקע, שיש לו טעם לחשוד בהם שמהם נורה נשק אש כלשהו שלא כחוק או שמהם נזרקו, פוצצו, התפוצצו או נורו באופן אחר פצצה, רימון יד או חפץ נפיץ או מבעיר כלשהם שלא כחוק, או כל בית, מבנה או קרקע השוכנים בכל שטח,

1 ראו "החופש לידידי האסיר, ממשלת הדיכוי", 10.9.2006, מתוך [אתר חד"ש](#), נצפה ביום 5.5.2007.

עיר, כפר, שכונה או רחוב, שבהם נוכח לדעת כי תושביהם, או מקצת מתושביהם, עברו, או ניסו לעבור, או חיזקו את ידי העוברים, או היו שותפים שלאחר מעשה לעוברים עבירה על התקנות האלה, עבירה שבה כרוכות אלימות או הטלת אימה או עבירה שעליה נדונים בבית-משפט צבאי; ומשמטו בית או מבנה או קרקע כלשהן כנ"ל רשאי המפקד הצבאי להחריב את הבית או את המבנה או כל דבר שבתוך או על הבית, המבנה או הקרקע. מקום שכל בית, מבנה או קרקע שמטו לפי צו מאת המפקד הצבאי כאמור לעיל, רשאי הנציב העליון בכל זמן, בצו, למחול על השמט כולה או מקצתה ואז תקומנה שנית, כדי מידת אותה מחילה, הבעלות על הבית, המבנה או הקרקע וכל טובות-הנאה או זכויות-שימוש, בבית, במבנה או בקרקע או עליהם, לקניין בני-האדם שהיו זכאים בהם אילולא ניתן צו השמט.²

הוראות אלו עומדות בסתירה לאמנת ז'נבה הרביעית, שהפלטטינים בשטחים הכבושים בשנת 1967 נהנים מהגנתה לפי המשפט הבינלאומי, לרבות סעיף 33 בה, האוסר על ענישה קולקטיבית. מעשי ההרס הנרחבים המוסבים לרכוש, שהצורך הצבאי אינו מצדיק אותם, ואשר מבוצעים בזדון ובצורה לא חוקית, הם הפרה חמורה של אמנת ז'נבה הרביעית.³

הכנסת דחתה את כל הניסיונות לבטל את התקנות לשעת חירום בישראל או להחליפן בחקיקה שתסדיר את תחום השפעתן. תקנות אלה גם אינן נתונות לביקורת החוקתית של בית המשפט העליון, בגלל קדימותן ביחס לחוקי היסוד החדשים (1992) הנוגעים לזכויות האדם (צור, 1999).

בשנת 1992 תוקן "חוק יסוד: הממשלה", שנחקק בשנת 1968, ולפיו ניתנה לממשלה הסמכות להכריז על מצב חירום למשך שנה אחת לכל היותר, וזאת

2 ראו "הריסת בתים כאמצעי ענישה: תקנה 119 לתקנות הגנה לשעת חירום" מתוך [אתר בצלם](#), נצפה ביום 10.5.2009.

3 ראו "הריסת בתים כענישה בראי המשפט הבינלאומי" מתוך [אתר בצלם, בסיס חוקי](#), נצפה ביום 5.5.2007.

להבדיל מהמצב הקודם שלפיו נמשכת ההכרזה על מצב החירום מאז קום המדינה. ברם, מאז תחילת יישום החוק, מכריזה הכנסת על מצב חירום כל שנה מחדש בהסתמך על בקשת הממשלה, בלי שהממשלה תגיש נימוק כלשהו להארכת מצב החירום כאמור. בשנת 1999 עתרה האגודה לזכויות האזרח בישראל לבית המשפט העליון כדי להורות על ביטול ההכרזה המתמשכת על מצב החירום. בעתירה נאמר כי ההכרזה על מצב חירום פוגעת בזכויות האדם ובשלטון החוק, מאפשרת להטיל הגבלות חמורות על חופש הביטוי, מעניקה סמכויות נרחבות להפקעת אדמות ופוגעת ב"חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו".⁴

בשנת 2000 החלה ועדה משותפת של ועדת חוץ וביטחון ושל ועדת חוק חוקה ומשפט בכנסת בדיונים שבסופם הגישה לכנסת המלצות להאריך את תוקף ההכרזה על מצב חירום. לאחר חשיפת הפרוטוקולים של הוועדה התברר כי ההצדקות הביטחוניות לא הובאו בחשבון כלל וכלל. נוסף על כך התברר כי משרד המשפטים חושש מפתיחת פתח לאפשרות המשפטית של תקיפת החקיקה המתקנת, אם תתקבל, על ידי חשיפתה לביקורת חוקתית בהתאם ל"חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו".⁵

משרד הביטחון הפר את הבטחותיו לעותרים לתקן את החקיקה הנוגעת להכרזה על מצב חירום, ושום חוק לא תוקן. בית המשפט העליון הפנה כלפי המשרד ביקורת חריפה במהלך הדיון בעתירת האגודה לזכויות האזרח. בית המשפט סבר, בין השאר, כי הסמכת הממשלה לבטל חוקים שחוקקה הכנסת היא פגיעה חמורה בערכי הדמוקרטיה. יתר על כן, בית המשפט דחה את התירוץ שהעלתה המדינה (באמצעות פרקליטות המדינה) בנוגע לאינתיפאדה שפרצה בשנת 2000 כהסבר המצדיק את המשך מצב החירום המתמיד.

4 ראו "לבטל את ההכרזה על מצב החירום", באתר האגודה לזכויות האזרח בישראל, נצפה ביום 7.5.2007.
5 ראו את מאמרו של יובל יועז, "57 שנים, ולא רואים את הסוף", הארץ, 19.6.2005, נצפה ביום 10.5.2007.

הפלטסטונים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

- בוימל, יאיר (2002). "הממשל הצבאי ותהליך ביטולו, 1958-1968", **המזרח החדש** כג, 133-156.
- צור, מיכל (בהנחיית מרדכי קרמניצר) (1999). "תקנות ההגנה (שעת חרום) 1945", **נייר עמדה מס' 16**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רובינשטיין, אמנון, ומדינה, ברק (2005). **המשפט החוקתי של מדינת ישראל**, תל אביב: שוקן.

ערבית

- תומא, אמיל (1982). **דרך המאבק של ההמונים הערביים בישראל**, חיפה: הוצאת אבו סלמא להפצת החשיבה המתקדמת.
- נקארה, חנא (1982). **עו"ד האדמה והעם**, עכו: הוצאת אלסואר.

אנגלית

- Jiryis, S. (1976). *The Arabs in Israel*. New York and London: Monthly Review Press.
- Masalha, N. (2005). *Catastrophe remembered: Palestine, Israel and the internal refugees*. London and New York: Zed Books.

קריאה נוספת

- אוסצקי-לזר, שרה (1996). "התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל: העשור הראשון, 1948-1958", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

- Nakkara, H. (1985). Israeli land seizure under various defense and emergency regulations. *Journal of Palestine Studies*, 14(2), 13-34.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

טבח כפר קאסם

עאדל מנאע

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

טבח כפר קאסם

עאדל מנאע *

הקדמה

בשעות אחר הצהריים של יום שני, 29.10.1956, בעת שהחלה המתקפה המשולשת על מצרים החליט הפיקוד העליון של הצבא הישראלי להטיל עוצר על תושבי כפר קאסם ועל כפרים ערביים אחרים (בין היתר גלג'וליה, כפר ברא, טירה, טייבה וקלנסווה). העוצר נכנס לתוקף בשעה 17:00 אחר הצהריים. הוראותיו של אלוף פיקוד מרכז, צבי צור, הועברו למפקדי השטח, לרבות לגדוד של מג"ב שהוכפף לצבא לצורך אכיפת העוצר. העברת הצווים נעשתה בדרך חפוזה, בשעות אחר הצהריים של אותו יום, ואילו מוח'תר הכפר, ודיע אחמד צרצור, ידע על כך רק חצי שעה לפני כניסתו של הצו לתוקף, כלומר בשעה 16:30 אחר הצהריים. המוח'תר הודיע לקצין הממונה על מאות תושבים אשר עובדים מחוץ לכפר ואשר יחזרו רק לאחר השעה 17:00. בתגובה נאמר לו שאין מה לדאוג ושהצבא ידאג לאנשים אלה. הפקודות שנתן יששכר שדמי, המח"ט הממונה לשמואל מלינקי, מפקד גדוד של מג"ב, היו נוקשות וחד-משמעיות: יש לירות בכל מי שייראה מחוץ לביתו לאחר השעה 17:00, גם אם מדובר במי שחוזר מעבודתו הביתה בלי שידע על הטלת העוצר. ואכן כך התנהלו העניינים: החל בשעה 17:00 עצרו קציני יחידת המבצע וחייליה את תושבי הכפר, אשר היו בדרכיהם חזרה אל בתיהם בכניסה המערבית של הכפר, וירו בהם בדם קר. כך התרחש הטבח.¹

במהלך שעה אחת, בין 17:00 ל-18:00 של אותו ערב, נורתה אש לעבר עשרות תושבים ערבים לא חמושים אשר היו בדרכם חזרה לבתיהם ממקומות עבודתם. המפקח גבריאל דהאן הודיע לממונים עליו באופן הדרגתי על מספר הנרצחים

* ד"ר עאדל מנאע הוא היסטוריון מומחה לתולדות פלסטין מאז תחילת התקופה העותומנית עד המאה העשרים. 1 לעיון בעדויות של אנשים שהיו עדים לטבח, ראו [יום השנה החמישים לטבח כפר קאסם](#), נצפה ביום 20.8.2007. עדויות אלו לקוחות ממסמך שפרסם תופיק טובי ב-23.11.1956, ואשר פורסם באינטרנט ביום הזיכרון החמישים של הטבח.

באמרו למשל: "15 ערבים פחות", כדרך להודיע על מספר ההרוגים. כאשר יצאו ההוראות של המפקדה להפסיק את הירי לעבר התושבים, התברר כי מניין הנרצחים הגיע לכדי 49 אנשים - גברים, נשים וטף. שנה לאחר הטבח נכפתה על תושבי כפר קאסם "סולחה" אשר שיקפה יותר מכול את הזלזול של הרשויות בערך חיי האדם של התושבים הערבים. כמו כן ניתנו "פיצויים" דלים למשפחות הנרצחים, דבר אשר הבליט פעם נוספת את הזלזול המופגן של הרשויות כלפי האזרחים הפלסטינים.

להבדיל ממעשי טבח אחרים החל בטבח בדיר יאסין באפריל 1948, עבור בסברא ושתילא בספטמבר וכלה בג'נין באפריל 2002 ובטבחים אחרים אשר ביצעה מדינת ישראל באוכלוסייה הפלסטינית, הרי שזירת הטבח הפעם הייתה כפר שקט באזור המשולש, הוא כפר קאסם - אשר סופח למדינת ישראל לאחר החתימה על הסכמי שביתת הנשק (הסכמי רודוס) עם ירדן בעקבות מלחמת 1948. אף שהטבח התרחש בזמן שבו הצטרפה ישראל למבצע סיני יחד עם אנגליה וצרפת נגד מצרים, הרי שהכפר היה רחוק משדה הקרבות אשר התרחשו בחצי האי סיני וליד רצועת עזה. מפקדת הצבא הישראלי ציוותה על הטלת העוצר הנוקשה ואפשרה לחייליה לירות אש על התושבים על אף העובדה שידעה כי מאות מהתושבים שעבדו מחוץ לכפר עדיין לא חזרו לבתיהם ושהם יעשו זאת אחרי השעה 17:00, דהיינו לאחר כניסת הצו בדבר הטלת העוצר לתוקף. הפרטים של טבח כפר קאסם ידועים היטב לכול, מתועדים, ואינם שנויים במחלוקת בין הערבים והיהודים, להבדיל ממעשי הטבח שזכרו לעיל. מאמר זה, בשל היריעה הקצרה אשר הוקצתה לו, אינו מבקש לספר על פרטי האירוע ועל תוצאותיו הידועות. במקום זאת הוא יוקדש למיצוב הטבח בהקשרו ההיסטורי תוך כדי הבלטת ייחודו, משמעותו והשלכותיו בעבור הפלסטינים בישראל.

מהם הנסיבות והרקע אשר אפשרו את התרחשות הטבח הזה באזרחים חפים מפשע על ידי כוחות משמר הגבול, האמונים מתוקף תפקידם על יישום החוק וההגנה על התושבים? מי נושא באחריות לאירועים שהתרחשו? שוטרי משמר הגבול אשר ביצעו את הטבח, או שמא קציני הצבא הישראלי אשר נתנו את ההוראות, וההנהגה הצבאית והפוליטית אשר אישרה את תוכנית הטלת העוצר?

לאחר דליפת הידיעות על הטבח, מה הייתה תגובת המנהיגות הפוליטיות והאליטות הדתיות והאינטלקטואליות בישראל כלפי הזוועה? האם הוסקו המסקנות הראויות, והופקו הלקחים למניעת הישנות המקרה? ומה הייתה השפעת הטבח על כלל התושבים הערבים בישראל ועל יחסם כלפי המדינה והרוב היהודי? אלו רק מקצת מן השאלות שחובה להציגן בכל ניסיון להבין את הטבח בכפר קאסם ומיצובו בהקשר ההיסטורי המתאים. זאת מכיוון שהטבח הזה והשלכותיו מהווים צומת דרכים חשוב בהיסטוריה של הפלסטינים בתוך מדינת ישראל מאז שנת 1948.

הרקע והסיבות

בתום המלחמה בפלסטין בשנת 1949 ולאחר החתימה על הסכמי שביתת הנשק בין מדינת ישראל ומדינות ערב התברר שרק 160,000 פלסטינים הצליחו לשרוד באותו חלק של המולדת אשר הוחזק כעת על ידי מדינת ישראל. הסכמי רודוס אשר נחתמו בין ישראל לירדן גרמו לכך שכל אזור המשולש, מכפר קאסם בדרום ועד אום אלפחם בצפון וכפרי הסביבה יועברו מהצד הירדני לצד הישראלי. ההעברה בפועל התבצעה בימים שבין 19-21 במאי 1949. אף שהסכמי רודוס חייבו את ישראל להגן על תושבי המשולש ועל רכושם, המשיכה ישראל להתייחס אל המיעוט הערבי כאל עצם בגרון. כמה מנהיגים - וביניהם בן-גוריון - המשיכו לרקום תוכניות שמטרתן להיפטר מאוכלוסייה זאת, בין שעל ידי גירוש בין שבאמצעות עידוד הגירה. כך למשל שלח בן-גוריון את עוזרו דאז יצחק נבון בשנת 1954 למנדוסה שבארגנטינה לבחון את אפשרות יישובם של הערבים על אדמות השייכות לברון הירש במקום.²

המלחמה בפלסטין הסתיימה מן הבחינה הצבאית בפברואר 1949, אך השלכותיה המשיכו בצורות שונות כמה שנים לאחר מכן. כך באמתלת המאבק ב"תופעת המסתננים", ביצע הממשל הצבאי, אשר הוטל על האוכלוסייה הפלסטינית, מספר רב של פריצות ומעצרים וגירוש של התושבים אל מחוץ לגבולות המדינה.

2 יצחק נבון סיפר על כך בפרק מהסדרה **תקומה** אשר הופקה על ידי הערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית. שם הפרק המדובר הוא "האופטימיסט" (1998).

פעולות כאלה נמשכו לאחר סיום המלחמה, וגם בשנים הראשונות של שנות החמישים, ובוצעו על ידי אנשי הצבא הישראלי, המשטרה וזרועות הביטחון. פתיחת האש על פלסטינים והריגתם, בייחוד באזורי הגבול, הייתה דבר שבשגרה ושיקפה מדיניות שמטרתה למנוע מהפלסטינים לחזור אל בתיהם ומולדתם. בנוסף ליחידות משמר הגבול ומשטרת ישראל הקים הצבא יחידות מיוחדות שהמפורסמת בהם הייתה יחידה "101" אשר עמד בראשה אריאל שרון כדי להילחם ב"מסתננים" ובאלה אשר סייעו בידם. יחידה זאת הייתה אחראית למספר מעשי נקם בתושבים בכמה כפרים אשר שכנו באזורי הגבול בגדה המערבית (שהייתה תחת השלטון הירדני), באמתלה שנתנו מקלט למסתננים ול"פידאיון". טבחים רבים בוצעו, כאשר המפורסם בהם היה הטבח בכפר קיביא בתאריך 15.10.1953 ואשר הביא למותם של כ-70 בני אדם, מרביתם נשים וילדים מתושבי הכפר. ההערכה היא כי 3,000 פלסטינים לפחות נהרגו בעקבות מה שהוגדר לאחר מכן מלחמות הגבולות של ישראל בשנים 1948-1956.³

הטבח בכפר קאסם אירע ביום שבו נפתחה המתקפה המשולשת על מצרים. ראוי לציין כי משה דיין, מי שכיהן כרמטכ"ל בעת ההיא, הורה להגביר את פעולות הנקם בגדה המערבית וברצועת עזה, בתקווה שהדבר יגרור את מצרים וירדן למלחמה שנייה בחוסר מוכנות. ואכן התדירות של הפעולות של ישראל בשבועות אשר קדמו למלחמת 1956 הלכו ותכפו. כך למשל יזם הצבא כמה פעולות אשר גרמו להריגת עשרות חיילים מהצבא הירדני ומתנדבים מקומיים אשר הגנו על הכפרים הפלסטיניים. לדוגמה, בכפר חוסאן השוכן בקרבת בית לחם תקף הצבא הישראלי ב-26.5.1956 את התושבים, הרג 39 איש ופצע 12 נוספים. בפעולה נרחבת אחרת אשר ביצע הצבא הישראלי בכפר קלקיליה הקרוב לכפר קאסם נהרגו 18 ישראלים ונפצעו 88, ואילו בצד הפלסטיני נמנו 88, הרוגים ו-14 פצועים. בתקופה זו הוכנו כמה תרחישים לאפשרות של התלקחותה של מלחמה בחזית הירדנית, כמו כן הוכנה תוכנית "להעברת" תושבי כפר קאסם וכפרי הסביבה למחנות מעצר בתוך ישראל (רוזנטל, 2000).

3 בספרו **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956** מעריך בני מוריס כי ישראל הרגה במלחמות הגבול שלה 2,700-5,000 פלסטינים שאותם כינתה "מסתננים" ראו מוריס, 1996, 445.

הטבח והשלכותיו

הטבח בוצע על ידי יחידות משמר הגבול, אשר מילאו את ההנחיות והפקודות של הנהגת הצבא הישראלי אשר תכנן את העוצר והורה לפתוח באש על כל מי שיימצא מחוץ לביתו לאחר השעה 17:00 בערב. 43 מהנרצחים - מתוך 49 הקורבנות - מצאו את מותם בתשעה גלים של פתיחת אש בכניסה המערבית של הכפר, כאשר היו בדרכם חזרה לבתיהם לאחר יום עבודה. בתוך שעה אחת נרצחו 49 אזרחים ערבים ובהם 15 נשים ו-11 ילדים ונערים בין הגילאים 8-15. הפצועים - אשר מספרם היה מועט ביחס למספר הנרצחים - הועברו תחת מעטה סודיות אל בית החולים. המספר המועט של הפצועים נבע מן ההוראות המחמירות של הפתיחה באש. התושבים נורו ממרחק מטרים ספורים, וכל מי שנפל נבדק היטב כדי לוודא שאכן מצא את מותו. זה מה שאירע בכפר קאסם ובייחוד בכניסה המערבית של הכפר - הנקודה שממנה חזרו בדרך כלל העובדים הביתה. יצוין למען האמת כי בכפרים הסמוכים, התנהגותם של רוב קציני משמר הגבול הייתה שונה, אף שהם קיבלו אותן הוראות מחמירות של מלינקי. התנהגות זו מנעה התרחשותם של טבחים דומים בכפרים הסמוכים דוגמת גלג'וליה, טייבה וקלנסאווה, אשר גם עליהם הוטל העוצר.

אחרי שהידיעות על הטבח הגיעו לממשלה ולעומד בראשה דוד בן-גוריון, נעשו מאמצים קדחתניים להסתיר את האירוע ולמנוע את דליפת הידיעה לאמצעי התקשורת בארץ ובעולם. ניסיונות אלה נכשלו אחרי שכמה חברי כנסת הפיצו את הידיעות על הטבח (ובראשם חברי הכנסת דאז תופיק טובי, מאיר וילנר ומנהיגים יהודים מהאופוזיציה כמו לטיף דורי ואורי אבנרי). לבסוף נאלצה הממשלה להקים ועדת חקירה, והוגשו נגד המעורבים בפרשה כתבי אישום בבתי המשפט הצבאיים. הממשלה עשתה כל שביכולתה שוב ושוב כדי להקל בעונשים, עד שבשנת 1960 השתחרר אחרון המעורבים מהכלא, ובכך נקבר המאורע. יתר על כן, ובמקום להדיר אותם מהחברה, ניסו בן-גוריון ומנהיגים פוליטיים וצבאיים לפצות חלק מהמעורבים בטבח באמצעות מינוים לתפקידים בכירים. התנהלות זו כלפי מבצעי הפשע הנתעב חשפה את העמדה האמתית של ההנהגה הישראלית לגבי ערך חיי האדם של הערבים בישראל. וכמובן השיא

היה בגזר הדין אשר הוטל על האחראי הבכיר ביותר שהוגש נגדו כתב אישום בגין טבח זה - המח"ט יששכר שדמי - אשר הועמד לדין משמעוטי על חריגה בסמכות, והוטל עליו קנס סמלי של גרוש אחד. עונש זה - הפך ברבות הימים לדוגמה מובהקת של הזלזול הישראלי בערך החיים של האזרח הערבי והרצון לחפות על הזוועה.

יש לענות כאן על השאלה בדבר המטרות אשר עמדו מאחורי הטבח. מה המטרה שהצבא רצה להשיג מאחורי הטלת העוצר, בצורה שגרמה לטבח להיות תוצאה בלתי נמנעת של הוראות הפתיחה באש על הפועלים שחזרו לבתיהם? לא קל לתת תשובות נחרצות וחד-משמעויות על השאלה הזאת, במיוחד לאור העובדה שהמשפט והחקירה לא הגיעו עד לפתחם של קצינים רמי הדרג ומנהיגים הפוליטיים אשר קיבלו את ההחלטה בדבר הטלת העוצר. המסמכים והעדויות שנחשפו עד כה מצביעים על תוכנית שנועדה בזמנו לרוקן את יישובי הגבול הערביים באזור המשולש מתושביהם, ולהעבירם למחנות מעצר במקרה שתפרוץ מלחמה עם ירדן. כוחות הביטחון אשר עיצבו תוכנית זאת שנקראה "חפרפרת", התאמנו עליה שבועות מספר לפני הטבח אשר אירע בכפר קאסם (רוזנטל, 2000). על אף העובדה שתוכנית זאת נגנזה לבסוף שכן מלחמה עם ירדן לא פרצה, הרי שיחידות משמר הגבול והמשטרה לא שינו את יחסן העוין כלפי האוכלוסייה של כפר קאסם וכפרי הסביבה. אמנם התוכנית להעברת האוכלוסייה למחנות מעצר נגנזה לבסוף, אבל המחשבה להיפטר מהם - אם הדבר יתאפשר - והשאיפה לזרוע פחד בקרבם לא השתנו במנטליות של הנהגת הצבא. יש לזכור שבמקרה כפר קאסם והכפרים הסמוכים, רק הגבול עם ירדן (הגבול המזרחי של הכפר) נשאר פתוח ולא הוצבו בו מחסומים וכוחות ביטחון ישראליים. דומה שאחידים חשבו להיפטר מתושבי המשולש, והטבח היה האמצעי לכך. למרות זאת הדבר לא התממש בפעם הזאת על אף התלקחות המלחמה בסיני, ונראה שהפליסטינים למדו את לקח הנכבה שבעקבותיה נוצרה בעיית הפליטים והעקורים.

התוכניות של ההנהגה הישראלית לגרש את שארית הפליסטינים בתוך ישראל - לרבות תושבי כפר קאסם - שנשארו במולדתם לאחר שנת 1948 נכשלו

כישלון חרוץ. למרות זאת הצליח הטבח, אשר בא על רקע דיכוי האוכלוסייה הערבית והפלייתה, אשר הייתה נתונה תחת ממשל צבאי, להטיל מורא מחודש על רבים מהם. הייתה זו תזכורת לכך שעצם הימצאותם על אדמת מולדתם עוד לא הוכרעה מנקודת הראות של הנהגה הישראלית. המשטר הצבאי ומדיניותו הדרקונית המשיכו להתקיים עד שנת 1966. השלכותיו של הטבח בכפר קאסם היו מצטלבות בחלקן עם תוצאות המתקפה המשולשת ועליית קרנו של נשיא מצרים ג'מאל עבד אלנאצר במצרים, ועם אירועים אחרים שאין זה המקום להזכירם. הפלסטינים נשארו בישראל, וברבות השנים כוחם אף התעצם. הם הצליחו להצמיח מנהיגות פוליטית ורעיונית אשר הציבה אתגרים למדיניות הישראלית, והדגישה את זכותם של הפלסטינים לחיות בכבוד ובזכויות שוות על אדמת מולדתם.

הוויכוח אשר התעורר בחברה הישראלית בעקבות הטבח והמשפטים שבאו בעקבותיו הצטמצם בסוגיית הצווים הצבאיים שאין לציית להם בשל אי-חוקיותם ובגלל ש"דגל שחור מתנוסס מעליהם", בניסוחו של בית הדין הצבאי. לעומת זאת לא הושפעה שאלת היחסים בין המדינה ומוסדותיה לבין האוכלוסייה הערבית מאירועי כפר קאסם. העיתונות הישראלית ומוסדות התרבות והחינוך למשל לא ייחדו מקום וזמן לבחינה מחודשת של המדיניות הישראלית אשר אפשרה לבצע מעשים מהסוג הזה. הפלסטינים בעצמם חששו אפילו מציון זכרו של הטבח, ועשו כך רק בעקבות יום האדמה בשנת 1976.

טבח כפר קאסם

ביבליוגרפיה

עברית

מוריס, בני (1996). **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956**, תל אביב: עם עובד.
רוזנטל, רוביק (עורך) (2000). **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קריאה נוספת

ערבית

אבו ג'אבר, אבראהים (2006). **הפצע של כפר קאסם**, כפר קאסם: המועצה המקומית כפר קאסם.
חביבי, אמיל (1967). **כפר קאסם**, חיפה [חמו"ל].
טובי, תופיק (2001). **כפר קאסם, הטבח והמסקנות**, חיפה: מכון ע"ש אמיל תומא למחקרים פלסטיניים וישראליים.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

יום אלֶארד (יום האדמה)

ח'ליל נח'לה

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

יום אלארד (יום האדמה)

ח'ליל נח'לה*

המושג

"יום אלארד" או יום האדמה, בשם זה הונצח יום 30.3.1976, יום השביתה הכללית של יישובים פלסטיניים בישראל במחאה על גל חדש של הפקעות באישור הממשלה. תוכנית ההפקעה שמה לה למטרה 21,000 דונמים של אדמה ערבית באזור שנודע בכינוי "שטח 9" בגליל המרכזי, אזור השוכן בלב הכפרים הערביים סח'נין, עראבה ודיר חנא (בשיר, 2006; הוועד האזורי, 1976).

ההחלטה לפתוח בשביתה ולממש את זכות המחאה והמרי האזרחי של החברה הפלסטינית התקבלה ב"וועד האזורי להגנה על האדמות הערביות" ב-6.3.1976 והייתה בגדר אשרור מאבקה של האוכלוסייה הפלסטינית הילידית נגד ההפקעה הזוחלת של נחלת אבותיהם, "ייהוד" פלסטין ההיסטורית והתנכרות למקומיותו (de-indigenization) של מקום הולדתם. באמצעות מחאה ושביתה כללית ביקשו הפלסטינים תושבי ישראל לבלום תהליך שמטרתו להביא לטיהורם האתני. מערכת הביטחון הישראלית ניסתה לשים קץ לשביתה באמצעות איומים, פיתויים, לחצים, הצעת תמריצים כספיים ופעולות נוספות. משהצעדים הללו כשלו, פנתה מערכת הביטחון הישראלית לדיכוי השביתה בכוח הזרוע ופרסה יחידות של המשטרה, משמר הגבול והצבא בלב היישובים הפלסטיניים. כתוצאה מכך נהרגו שישה אזרחים פלסטינים, כ-50 נפצעו וכ-300 נעצרו.

למן אותו יום הפך המושג "יום אלארד" סמל למאבק הפלסטיני בתוכניות, במדיניות ובפרקטיקות ישראליות, שתכליתן להביא לטיהור אתני של יישובים פלסטיניים בארץ אבותיהם, וסמל לנחישות הפלסטינים להתמיד בהתנגדותם ליישומן ההדרגתי של המפעל הציוני הקולוניאלי. "יום אלארד" הפך ליום

* ד"ר ח'ליל נח'לה הוא חוקר וכותב עצמאי בנושאים הקשורים בהתפתחות ובחינוך.

זיכרון לאומי, המצוין מדי שנה בפלסטין, במחנות פליטים פלסטיניים, בקהילות פלסטיניות אחרות בעולם הערבי ובפזורה הפלסטינית באשר היא. תוכנו הפוליטי של יום זיכרון זה משתנה מקהילה לקהילה. פליטים פלסטינים ברחבי העולם מציינים אותו באמצעות אשרור זכות שיבתם לפלסטין ואשרור טענתם ושייכותם הלגיטימית לארץ שממנה סולקו בכוח הזרוע בנכבה של 1948 ואחריה; פלסטינים אחרים, הן בפלסטין והן מחוץ לה, מציינים יום זה בתהלוכות ובנאומים. ואמנם "יום אלארד", כמושג וכיום זיכרון לאומי, אוכף עצמו על לוח השנה הלאומי הפלסטיני.

הקשר האידיאולוגי הציוני

כתנועת מתיישבים קולוניאלית בפלסטין, אחד מעיקריה המכוננים של התנועה הציונית היה מאז ומעולם לתפוס את מקומה של האוכלוסייה הערבית הפלסטינית הילידית. זוהי מהותו של תהליך ה"ייהוד", תהליך שמטרתו העליונה היא טיהור הארץ מאוכלוסייתה הילידית והעברתה לבעלות ולשליטה יהודיות. כדי לממש מטרה זו, נעשה שימוש באי אלה "מנגנוני הפקעה": (1) העברה ועקירה בכפייה ובמישרין של אוכלוסין מקומיים אל מחוץ לגבולות המקומיים; (2) העברה עקיפה באמצעות הפעלת לחצים ההופכים את החיים במולדת לבלתי נסבלים; (3) ייזום סדרת חוקים המספקים הצדקה "חוקית" לגזילת אדמות מבעלים ילידיים ולמסירתן ליישובים יהודיים; (4) הכרזה על שטחים בבעלות ערבית כעל "שטחים צבאיים סגורים" - כלומר, נגישים אך ורק לאנשי הצבא הישראלי ולבעלי תפקידים; (5) הקמת שורה של "חומות ומגדלים" לשם הגברת הפיקוח על שטחי אדמה נרחבים לקראת התיישבות יהודית בעתיד (כפי שהיה נהוג בשנות החמישים המוקדמות של המאה שעברה).

התהליך המתמיד והשיטתי של טיהור אתני והשינוי שבא בעקבותיו בזיכרון התרבותי של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית המקומית אפיינו את נתיבה העוקף של התנועה הציונית, החל בהקמת קרן קימת לישראל בקונגרס הציוני החמישי ב-1901 (Ruedy, 1971), דרך הנכבה של 1948 וכיבוש שאר חלקי פלסטין ב-1967 וכלה בהחזקתם של 3.8 מיליוני הפלסטינים החיים בגדה המערבית וברצועת עזה בלולאת חנק צבאית עד עצם היום הזה.

"קדימון" ליום אלארד

מדינת ישראל קמה כמדינה יהודית בהקשר של תוכנית החלוקה של האו"ם מ-1947, תוכנית שקראה להקמת שתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית. בהמשך, ואחרי שהכריזה על כינונה כמדינה יהודית, ישראל כבשה שטחים שהוקצו למדינה הערבית. "ערב הכרזת הקמתה של מדינת ישראל, 88% עד 91% של הקרקע המעובדת לא היו בבעלות יהודים ולא הוחכרו להם. מה שלא היה ריק או הוגדר פומבית כאדמת מדינה היה ערבי מכוח זכות זו או אחרת" (Ruedy, 1971, 134).

בעקבות הקמתה ב-1948, כפתה ישראל ממשל צבאי על רוב הקהילות הערביות-פלסטיניות שבתחומיה במשך 18 שנים, עד 1966. בתקופה הזאת ומאז הממשלה הזמנית הראשונה, תוכניות רשמיות ופרקטיקות שונות שנתבצעו בשטח חתרו לעקור את האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ממקומה וליישב יהודים באותם אזורים. הפקודה הראשונה מעין זו, שמיסדה את ההפקעה של אדמות ערביות, הוצאה ב-1948. היא "הכריזה על כל רכוש שנכנע לכוחות ישראלים או נכבש בידיהם [...] כרכוש 'נטוש' שיהיה מעתה ואילך נתון לפיקוחו של שר האוצר" (שם, 137). זמן קצר לאחר מכן הועבר הרכוש הזה לפיקוחו של "האפוטרופוס על הרכוש הנטוש".

נתיב ההפקעה של קרקע ערבית והטיהור האתני, ששם לו למטרה את הגליל, החלו מוקדם בחסות "הממשל הצבאי". ניתן לזהות כמה נקודות ציון חשובות בנתיב הטיהור האתני הזה וב"יהוד" הגליל. תוכניות ציוניות חזו את הקמתן של שתי ערים יהודיות חדשות בגליל: נצרת עילית וכרמיאל. החל ב-1955, עם הקמת נצרת עילית, וכלה ב-1964, עם הקמת כרמיאל, הופקעו אלפי דונמים של קרקעות בבעלות ערבית בכפרים המקיפים את נצרת (כהן, 2006). על הקרקעות האלה נבנתה העיר-קולוניה היהודית החדשה, נצרת עילית, עיר שהשקיפה על העיר הערבית נצרת, ובסופו של דבר חנקה אותה. מחאה בדרכי שלום ואמצעים משפטיים שננקטו העלו חרס. בשנים 1963-1964, חלקות גדולות של אדמה בבעלות ערבית בכפרים הגליליים דיר אלסד, נחף ואלבענה הופקעו לשם הקמת העיר היהודית כרמיאל. גם כאן, כל ההתנגדות הציבורית בדרכי שלום לא הצליחה למנוע את רוע הגזרה (שם).

תוכניות ההתיישבות בגליל בוטאו במפורש ב-1976, במה שנודע לימים בשם "מסמך קניג", אשר הוגש לממשלה ואושר על ידיה. המסמך פירט את מפעל "ייהוד הגליל", שקיבל את אישור הקבינט הישראלי באמצע שנות השבעים של המאה שעברה. מטרת המיזם הייתה להפקיע אדמות ערביות בגליל ולהקים 58 יישובים יהודיים נוספים עד סוף אותו עשור, ואגב כך להגדיל את האוכלוסייה היהודית של הגליל ב-60% (בשיר, 2006). כפי שצוין במסמך, תכליתו המפורשת של הפיתוח הזה הייתה לפצל את ריכוז האוכלוסייה הערבית בשטחים רציפים באמצעות החדרת יישובים יהודיים חדשים לתוכם.

הניצוץ המיידית אשר הצית את ההתנגדות הציבורית ב-1975, התנגדות שהגיעה לשיאה ביום אלארד ב-30.3.1976, היה האישור שהעניקה הממשלה להפקעת כ-21,000 דונמים של אדמה בבעלות ערבית בגליל ובמשולש, לרבות "שטח 9" בלב הגליל המרכזי (בשיר, 2006; הוועד האזורי להגנה על האדמות הערביות בישראל, 1976). האישור נועד להשפיע במישרין על הכפרים סכנין, עראבה ודיר חנא, אך נלווה לו איום מפורש בהפקעה נוספת של עוד דונמים רבים באזורים אחרים, במיוחד בנגב.

"יום אלארד" לא היה שיא המאבק הערבי-פלסטיני בתוכניות ציוניות-ישראליות רשמיות לרוקן אזורים ערביים מיושביהם הילידים; הוא רק היה סימן דרך לאורך הנתיב הארוך והרציף הזה, שהחל הרבה לפני הנכבה של 1948. בין הגורמים השונים, שחברו והביאו להתחוללותו של יום אלארד בעיתוי המסוים הזה, היו: כישלון הערבים לבלום את תהליך הנישול הנמשך מאז 1948 או אפילו להשפיע עליו; ההצהרות הישראליות-ציוניות הבוטות בדבר הכוונה המפורשת לבצע טיהור אתני של הקהילות הערביות ולעקן מאדמותיהן; הופעתן והבשלתן של אי-אלה תנועות ומסגרות חברתיות ופוליטיות בתוך הקהילה הפלסטינית בישראל (לדוגמה, רק"ח, בני הכפר, הוועד האזורי להגנה על האדמות הערביות, ועדי הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות בישראל, ארגוני אקדמאים ועוד); הכיבוש הצבאי הישראלי של שאר שטחי פלסטין ב-1967 ויישום אותה מדיניות של טיהור אתני גם בשטחים אלה; חידוש הקשר שנותק בעבר בין שני חלקי פלסטין ב-1967.

לקחי יום אלארד

אילו לקחים אפשר להפיק מיום אלארד? קודם כול, יום אלארד אינו אירוע שהתחולל במקרה ב-30.3.1976. הוא מייצג אחת מיני פעולות התנגדות רבות ליישומה של האידיאולוגיה הקולוניאלית הציונית שתכליתה להביא לטיהור אתני של פלסטין מיושביה הילידיים ולהחלפתם במושבות יהודיות בחסות כיבוש ופיקוח צבאיים ישירים. הגם שעשויים להיות הבדלים בין האזורים השונים - הגליל, הנגב, ירושלים והגדה המערבית - תהליך ה"ייהוד" נותר בעינו במהותו של דבר.

מאחר ששבירת הרצף הדמוגרפי המקומי של הגליל והנגב והפיכתם מאזורים בעלי רוב ערבי לאזורים בעלי רוב יהודי טרם הושלמו, ממשלת ישראל המציאה ב-2005 תיק ממשלתי חדש למשנה לראש הממשלה אז, שמעון פרס, התיק ל"פיתוח" הנגב והגליל. בנאום שנשא בהמשך, הכריז פרס: "פיתוח הנגב והגליל הוא הפרויקט הציוני החשוב ביותר של השנים הבאות" (קוק, 2006, 9). ועדת השרים האחראית לנושא הקצתה 450 מיליון דולר "להשגת רוב יהודי בגליל ובנגב בחמש השנים הבאות" (שם).

אפשר לראות ביום אלארד המקורי את האירוע הלאומי הקולקטיבי המאורגן הראשון שמטרתו התנגדות לתהליך ציוני זה של ההתנכרות לילידיות ושל הניתוק התרבותי מהאדמה. הוא הפך ליום קבוע, המצוין מדי שנה בשנה, יום שבו אנחנו יכולים להרהר, פוליטית ותרבותית, במקום שממלא רכיב האדמה בנפשנו הפלסטינית הקולקטיבית. אולם מהותו חורגת מעבר להיותו "יום זיכרון לאומי": הוא גם נועד להזכיר את סכנות הטיהור האתני המיידיות הנשקפות לקיומם של הפלסטינים כעם.

הפלטסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

קוק, גונת'ן (2006). **חיים בשוליים: הדו"ח השנתי של הפרת זכויות המיעוט הערבי פלסטיני בישראל לשנת 2005**, נצרת: [האגודה הערבית לזכויות האדם](#).

כהן, הלל (2006). **ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים**, מטרות ושיטות, ירושלים: כתר.

ערבית

בשיר, נביה (2006). **יום אלארד: בין הלאומי לאזרחי**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

הוועד האזורי להגנה על האדמות הערביות בישראל, (1976). **הספר השחור על יום האדמה, 30.3.1976**, נצרת: הוועד האזורי להגנה על האדמות הערביות בישראל.

אנגלית

Ruedy, J. (1971). Dynamics of land alienation. In Abu Lughod (Ed.), *The Transformation of Palestine*. (pp. 119-138) Evanston, IL: Northwestern University Press.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל

מוחמד אמארה

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל

מוחמד אמארה*

הקמת ועדת המעקב

בתקופת המנדט הבריטי בפלסטין שגשגו המוסדות הערביים-הפלסטיניים: הוועד הפועל הערבי, המועצה האסלאמית העליונה, הוועד הערבי העליון והמועצה הערבית העליונה (אמארה וכבהא, 2005; אלחות, 1986). בעקבות מלחמת 1948 נהרסו המוסדות הפלסטיניים לחלוטין, והאליטות העירוניות של החברה הפלסטינית גורשו.

לאחר הנכבה והקמת מדינת ישראל ניסה הממסד הישראלי להכשיל הקמה של כל ארגון או מוסד ערבי לאומי חדש (הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא רדיפתה של תנועת אלארד), והשתמש במגוון אמצעים כדי למנוע זאת. לשארית הפליטה של החברה הערבית-הפלסטינית שנשארה בגבולות 1948 נדרש זמן להתאושש, להצמיח מחדש אליטות ערביות בעלות תודעה לאומית ופטריוטית ולהקים מוסדות. בשנות השבעים של המאה העשרים צמח הגרעין הראשון של שכבת משכילים והתרחב מעמד הביניים, ובעקבות זאת התרחשה פעילות נמרצת של בניית מוסדות בעלי אופי לאומי לארגון החברה הערבית הפלסטינית בתוך ישראל. בתקופה זו נוסדו הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות; ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים; ההתאחדות הארצית של התיכונים הערבים; הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות.

ועדת המעקב העליונה נולדה בשנת 1982 מתוך הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, אשר לא הצליח להפוך לארגון ארצי-לאומי בשל הרכבו המגוון. רוב ראשי הרשויות המקומיות הערביות נבחרו בחירה חמולתית

* מוחמד אמארה הוא פרופסור חבר במחלקה לאנגלית במכללה האקדמית בית ברל ויו"ר הוועד המנהל של דיראסאת-המרכז הערבי למשפט ומדיניות בנצרת.

או עדתית, ולרבים מהם היו קשרים עם מפלגות ציוניות ועם הממסד הישראלי. אין תמה אפוא שהממסד הישראלי הוא אשר עודד את הקמת הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות באמצעות ידידיו, שהיו לחברים בו. גוף זה לא יכול היה לחרוג מגבולות הלוקאליות. סירובו הראשוני לקבל את החלטת הוועד הארצי להגנה על האדמות לשבות ביום האדמה הראשון בשנת 1976 מעיד על מהותו של גוף זה (בשיר, 2006).

לנוכח החנק הכלכלי הכרוני של הרשויות המקומיות הערביות פעל הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות כדי למצוא פתרונות במסגרת התייעצות עם ההנהגה הערבית הארצית, ובמיוחד עם חברי הכנסת הערבים (מחארב, 1998, 24). ב-30.10.1982 התקיימה בין המזכירות הכללית של הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות ובין חברי הכנסת הערבים פגישה שהובילה להקמת ועדת המעקב. הקמת ועדת המעקב, אם כן, נועדה בראש ובראשונה לתמוך ברשויות המקומיות הערביות, לטפל במצבן הכלכלי ולפקח עליו.

תפקידה וסמכויותיה של הוועדה עדיין לא היו מוגדרים אז. לעתים היא עסקה בענייני הרשויות המקומיות ופעמים אחרות טיפלה בסוגיות הקשורות לכלל החברה הפלסטינית בישראל, אך עד מהרה החלה לטפל בבעיות שונות של הציבור הערבי בישראל ולמשוך אליה את דעת הקהל ואת התקשורת הישראלית. האירועים הפוליטיים - במיוחד מלחמת לבנון בשנת 1982 והאירועים שבאו בעקבותיה - כפו את עצמם בכוח הן על פעילות הוועדה והן על הדינמיקה של התפתחותה.

גם בגוף החדש בלטו הסתירות מיום הקמתו, בשל הניגודים בין הגורמים הפעילים בו, ובמיוחד בין הקטבים הבולטים באותה עת - המפלגה הקומוניסטית (רק"ח), מפלגת העבודה ומפ"ם. בתחילה הורגש המתח על רקע התעלמות כלי התקשורת הישראליים מחברי הכנסת הקומוניסטים והבלטת חברי הכנסת הערבים בהשוואה למפלגות הציוניות. במילים אחרות, אנשי המפלגה הקומוניסטית חששו שפעילי המפלגות והתנועות האחרות ישתלטו על הגוף החדש ולאחר מכן גם על הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, ולפיכך דרשו לסרטט גבולות שיפרידו בבירור בין ועדת המעקב ובין הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות (אלחאג' ורוזנפלד, 1990).

הוויכוחים המתמשכים על הרכבו, על תפקידו ועל סמכויותיו של הגוף החדש לא פסקו, ובנוסף להסלמה בעוצמת הסכסוך הישראלי-פלסטיני, גם הבעיות הנוגעות לשלטון המקומי לא נפתרו אלא רק חריפו. למרות השבריריות של הגוף החדש והמאבק הפנימי בין רכיביו, הגופים האחרים שפעלו במישור המקומי לא היו מסוגלים לתת פתרונות לרוב הבעיות. כל אלה סייעו לשמר את ועדת המעקב העליונה ואף סייעו להרחבתה. כדי לחזק את כוחה פעלו המפלגות והתנועות השונות לצרף לשורותיה אישים וארגונים נוספים. כעת כללה הוועדה, לצד מזכירות הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, גם חברי כנסת ערבים, מזכירי מפלגות וראשי מפלגות, נציג מההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים, נציג מהוועדה הארצית של התיכונים הערבים, נציגים מהוועד הארצי להגנה על האדמות, החברים הערבים בוועד המרכזי של ההסתדרות, ונציגי ועדות המעקב לענייני החינוך הערבי, לענייני בריאות ולעניינים חברתיים. לאחר הרחבתה ניתן לה השם "ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל".

אברהם נמר חוסין (1929-2005), שכיהן כראש עיריית שפרעם, קיבל את תפקיד יו"ר הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות בשנת 1981, לאחר מותו של ראש מועצת ראמה, מר חנא מוייס. לאחר הקמת ועדת המעקב בשנת 1982 עמד אברהם נמר חוסין בראשות שני הארגונים בשל הקשר ההדוק בין התכנים שבהם עסקו ובשל המבנה הארגוני הדומה שלהם (רכס, 1993, 148). הוא לא השתייך לאף מפלגה פוליטית, והדבר הקל עליו להנהיג את ועדת המעקב בצל הפילוג המפלגתי השורר בה. המינוי של אדם אחד לראשות שני הוועדים נמשך עד היום.

תפקידה של ועדת המעקב ופעילותה הפוליטית

עם הזמן לא הוגבל עוד תפקידה של ועדת המעקב לעניינים הנוגעים לשלטון המקומי בלבד. אמנם הוועדה קמה מתוך כוונה לשפר את מצבו של השלטון המקומי הערבי, אך היא גם ארגנה את המחאה על מלחמת לבנון בשנת 1982 ונטלה על עצמה לבטא את העמדה הפוליטית של הפלטסטינים בישראל. באמצע

שנות השמונים החלה ועדת המעקב לקבל צביון של גוף ייצוגי והנהגתי של הציבור הערבי בישראל, בעיקר אחרי שקראה לשביתות כלליות (השביתה הראשונה הייתה ביום השוויון, ב-24.6.1987 (מחארב, 1998)). מאז ועד היום ועדת המעקב היא זו הקוראת לשביתות כלליות באירועים לאומיים או במהלך מחאות פוליטיות, שאינן מסתכמות רק בענייני השלטון המקומי אלא כוללות נושאים אזרחיים כלליים כמו ההפליה נגד האזרחים הערבים, תמיכה במאבקו של העם הפלסטיני לעצמאות ולשוויון ומתיחת ביקורת על התוקפנות הישראלית נגד הפלסטינים והלבנונים. ועדת המעקב מילאה תפקיד מרכזי במהלך אירועי אוקטובר 2000 ואחריהם כאשר דרשה, לצד ועד משפחות החללים ומרכז עדאלה, להקים ועדת חקירה להריגתם של 13 אזרחים פלסטינים בתוך הקו הירוק ולשפוט את הרוצחים. אין פלא שהתחילו לכנות אותה "הפרלמנט של הערבים".

אף שוועדת המעקב החלה לתפוס את מקומה כהנהגה ייצוגית של הציבור הערבי בכל התחומים, יש מכשולים הפוגעים באפקטיביות של פעילותה. מחארב (1998) סיכם את המגבלות הללו כך: הרכב ועדת המעקב (היעדר קריטריונים ברורים לייצוג הקבוצות השונות); היעדר מנגנון פנימי שיארגן את עבודת הוועדה; היעדר הליך קבלת החלטות ברור; אי-סדירותן של פגישות הוועדה; היעדר מנגנון קבוע; היעדר תקציב; היעדר אמנה לפעילות לאומית.

כאמור, ועדת המעקב אינה מתכנסת באורח סדיר אלא לפי הצורך שמכתיבים האירועים הפוליטיים, או לרגל ימי ציון לאומיים של הציבור הערבי. עד לפני כמה שנים היה מקום מושבה של הוועדה כרוך במקום מגוריו של העומד בראשה: בשפרעם כאשר היה זה אברהם נמר חוסין, בכפר מנדא כאשר היה זה מוחמד זידאן, ולאחר מכן ביפיע בימי כהונתו של שווקי ח'טיב כיו"ר הוועדה, אשר מיסד אותה והקים בעבורה משכן קבע בנצרת.

עד מיסודה פעלה ועדת המעקב ללא משרד, ללא מבנה ארגוני או ללא צוות עובדים מקצועי. עם הזמן התרחבה ועדת המעקב במסגרת פעילותו של הוועד הארצי, אך תקציבה נותר מוגבל ומקורותיו בלתי ברורים, מה שהקשה עליה ליישם את החלטותיה. בשל היעדר ייצוג הולם של הקבוצות השונות ובשל היעדר מנגנונים להפעלתה, זוהי למעשה ועדת תיאום. ארגונים פמיניסטיים,

למשל, דרשו לשריין מקומות לנשים בוועדה. נושא זה עורר פולמוס ממושך בתוך הוועדה ומחוצה לה וטרם הוכרע. לאחרונה צורפה לוועדת המעקב האישה הראשונה כנציגת החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון (חד"ש).

גם קבלת ההחלטות היא סוגיה מהותית בפעילות ועדת המעקב, שכן גם כאשר היא מקבלת החלטות אין שום מנגנון שיעקוב אחר ביצוען או יוציא אותן אל הפועל. על כך מתווסף חוסר הבהירות של הקשר הארגוני בין הוועדה ובין האזרחים הערבים (בשארה, 1998, 149). הממסד הישראלי מסרב להכיר בוועדת המעקב כנציגה רשמית של הציבור הפלטטיני, אולם בפועל הוא מקיים עמה קשרים ומתייחס להחלטותיה בכובד ראש, כפי שקרה בעקבות אינתיפאדת אלאקצא באוקטובר 2000. סוגיה מהותית נוספת היא שהוועדה אינה נבחרת ישירות על ידי הציבור הפלטטיני. בשנים האחרונות, ובמיוחד מאז פרוץ אינתיפאדת אלאקצא באוקטובר 2000, מובילים אינטלקטואלים, אנשי אקדמיה ותנועות פוליטיות שיח חדש, הדורש שוועדת המעקב תיבחר באופן ישיר על ידי הציבור הערבי כדי להעניק לה סמכויות של קבלת החלטות וביצוען. מבין המפלגות, החלוצה בנושא הזה היא הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד), ולאחרונה הצטרפה אליה גם התנועה האסלאמית בראשות שיח' ראאד סלאח, שדרש כי ועדת המעקב תיבחר במסגרת לוח זמנים מוגדר. תנועת אבנאא אלבלד (בני הכפר), לעומת זאת, דורשת לבנות גוף שיכונה "פרלמנט ערבי" ולקיים לו בחירות. חד"ש מעדיפה ארגון מחודש של ועדת המעקב בתוך המסגרת הקיימת על פני בנייה מחודשת שלה, ומבלי שהציבור יבחר אותה ישירות, מחשש פן יפרש זאת הציבור הישראלי כניסיון להתנתק מהמדינה. הנושא חזר לעורר דיון ציבורי בחברה הערבית בעקבות העלייה בשיעורי החרמת הבחירות לכנסת והצורך להציע חלופות לפעילות הפרלמנטרית.

בחירות ישירות לוועדה יגרמו לה לשאת באחריות ישירה כלפי בוחריה, ויובילו ליתר שקיפות וחיזוק הקשר שלה עם הציבור. היא עשויה להפוך למייצגת הזכויות הקולקטיביות של הערבים או ל"פרלמנט ערבי" אמתי - אבן הפינה החשובה ביותר של האוטונומיה התרבותית. בעיני הרוב היהודי ייחשב הדבר לבדלני, ואולם מבחינת הערבים ייתכן שזהו אחד האמצעים להשגת זכויות קולקטיביות.

המפלגות והתנועות השונות מבקשות לחולל שינויים בוועדת המעקב. יש להן ביקורת קשה על תפקודה ועל פעילותה, ובעיות רבות שנויות עדיין במחלוקת, אך נראה כי כיום שורר קונצנזוס בנוגע לחשיבותה של ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל כגוף ייצוגי והנהגתי.

מלבד פעילותם של גורמים פוליטיים בעלי משקל ניכר המבקשים לחולל שינוי, כמו בל"ד והתנועה האסלאמית, הדיונים בנושא בנייה מחודשת של ועדת המעקב העליונה התעוררו מחדש בשנים האחרונות וקודמו בעקבות פעילות היו"ר הקודם, מר שוקי ח'טיב, לשעבר ראש מועצת יפיע. ח'טיב נחשב ליו"ר הראשון של ועדת המעקב שבא ממסגרת פוליטית מפלגתית (חד"ש). הוא כיהן כיו"ר הוועדה ברוטציה עם מר מוחמד זידאן, לשעבר ראש מועצת כפר מנדא, אחרי שאבראהים נמר חוסין סיים את כהונתו בעקבות הפסדו בבחירות בשפרעם. ח'טיב אף נבחר מחדש כיו"ר ועדת המעקב והוועד הארצי בשנת 2003 למרות המחלוקת בדבר הפרדה בין ראשות ועדת המעקב לראשות הוועד הארצי של ראשי הרשויות. מכל מקום, סביר להניח כי בטרם יופרדו התפקידים הללו תעוצב צורתה הסופית של ועדת המעקב.

שלושה מכשולים עיקריים עומדים בדרכו של ארגון מחודש של ועדת המעקב: ניגודי אינטרסים בין רכיביה השונים; עיסוק בעניינים פנימיים של המפלגות והתנועות המיוצגות בה ומאבקייהן בקבוצות אחרות; חילוקי דעות בכמה מהסוגיות הנוגעות לארגון מחודש (כגון: בחירה או אי-בחירה של הוועדה וקבלת החלטות). ראשי המועצות שנבחרו על בסיס חמולתי ועדתי, שלחלקם קשרים איתנים וחמים עם השלטון הישראלי ועם המפלגות הציוניות, אינם מעוניינים לעצב אותה מחדש, כדי שלא לצמצם את השפעתם. חד"ש מעוניינת לשמור על מעמדה ההיסטורי בוועדה למרות ההתפתחויות החדשות בפוליטיקה הערבית. כל הקבוצות רוצות שתהיה להן השפעה, ועד כה לא הגיעו להסכמה בסוגיית הייצוג.

בכל זאת נעשו כבר כמה ניסיונות לבנות ולארגן מחדש את ועדת המעקב. המסמכים הקיימים¹ מראים כי יש בה ייצוג לכל שכבות החברה הערבית-

1 ברצוני להודות למר עבד ענבתאוי, מנכ"ל לשכת ועדת המעקב ומזכיר ועדת המעקב, אשר סיפק לי מסמכים רבי ערך לגבי בנייתה ולארגונה מחדש של ועדת המעקב.

פלסטינית, החל במועצות המקומיות, עבור באיגודים, ועדות ארציות, מפלגות ותנועות וכלה בפעילי החברה האזרחית. הוויכוח בדבר שריון מקום לנשים נמשך עדיין.

הוועדה מנסה להתגבר על כל המכשולים שמנינו כאן, כמו הרכב הוועדה ומנגנון לקבלת החלטות וביצוען. לצד זאת, הוועדה פועלת להקים קרן לאומית ומוסדות כמו מינהל לתרבות ומורשת, מינהל לפעילות מקומית ועירונית ומחלקות משנה לבריאות, לחינוך ורווחה סוציאלית ולסביבה, וכן מינהל לנוער ערבי, מינהל לתכנון אסטרטגי ומחלקה משפטית. אם אכן יוגשמו המשימות הללו והמחלקות השונות יוקמו, אפשר יהיה לכנות את הוועדה "הפרלמנט של הערבים".

סיכום

למרות כל המגבלות שצוינו לעיל, אפשר לסכם ולומר כי ועדת המעקב היא "ארגון ארצי המתבסס על השתייכות לאומית, אך אינו ארגון לאומי [...] הוא מאגד בתוכו את כל הניגודים שצוינו" (שם). אם יצליח הארגון מחדש מבחינת הרכב הוועדה ושיטות פעולתה, אין ספק שבעתיד יוקם ארגון ארצי לאומי. אם גורלו של גוף כזה להצליח כגוף לאומי, יוכל המיעוט הערבי הפלטסטיני, באמצעות חזונו וארגון יחסיו עם המדינה, להביע בשלות פוליטית ותודעה רעיונית שיצעידו אותו קדימה בהתמודדותו עם הממסד הישראלי. יעלה מכך מסר ברור, ולפיו האזרחים הערבים הם גורם שיש להתחשב בו ולא גורם שולי במדינה שקבעה את תפקידו והנמיכה את רף ציפיותיו במשך שנים.

ביבליוגרפיה

עברית

אלחאג', מאג'ד, והנרי רוזנפלד (1990). **השלטון המקומי הערבי בישראל**, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.

רכס, אלי (1993). **המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, 1965-1991**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

ערבית

אמארה, מוחמד, ומוצטפא כבהא (עורכים) (2005). **זהות והשתייכות: פרויקט המונחים הבסיסיים לתלמידים הערביים**, טמרה: אבן חלדון - העמותה הערבית למחקר ופיתוח.

בשארה, עזמי (1998). **השיח הפוליטי המשוטע ומחקרים נוספים**, ראמללה: מואטן - המכון הפלסטיני לחקר הדמוקרטיה.

בשיר, נביה (2006). **יום אלארד: בין הלאומי לאזרחי**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

אלחות, ביאן נויהד' (1986). **המנהיגויות והמוסדות הפוליטיים בפלסטין 1917-1947**, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.

מחארב, מחמוד (1998). **ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל**, ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, סדרת מחקרים על הערבים הפלסטינים בישראל.

הפלטונינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

האסירים הפוליטיים הפלטונינים

עביר בכר

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

האסירים הפוליטיים הפלסטינים

עביר בכר*

המונח "אסיר פוליטי" עשוי לכלול אסירים מסוגים שונים. בקרב הפלסטינים נחשב כל אסיר שנעצר ונשפט בגין מעשים שבוצעו על רקע אידיאולוגי ולמען השחרור הלאומי הערבי-פלסטיני לאסיר פוליטי, גם אם אינו פלסטיני.¹ על כן ניתן למצוא בקטגוריה זו את הפלסטיני תושב השטחים הפלסטיניים שנכבשו ב-1967, את הפלסטיני תושב ישראל, את הסורי, את הלבנוני, את הירדני או את המצרי.

יש הסבורים כי הגדרת האסירים הפלסטינים כאסירים פוליטיים אינה, בהכרח, נובעת מן המוטיבציה למעשיהם, אלא היא מבטאת את היחס שהם זוכים לו בבתי הכלא הישראליים. יחס זה מושפע מן התפיסה הישראלית הרואה בפלסטיני איום ביטחוני, ותו לא. הואיל והיחס שמקבלים האסירים הפלסטינים שונה מאוד מהיחס שמקבלים אסירים אחרים, והואיל והשוני ביחס נובע מסיבות פוליטיות-לאומיות, יש לראות בהם אסירים פוליטיים (דקה, 2006).

האסירים הפוליטיים הערבים נחשבים בשירותי הכליאה בישראל ל"אסירים ביטחוניים". מאז 1967 עצרה ישראל קרוב ל-700,000 פלסטינים. בשנת 2000 היה מספרם של האסירים הפוליטיים כ-1,150. עם פרוץ האינתיפאדה השנייה ובעקבותיה עלה מספרם של האסירים באופן דרסטי. מנתוני שירות בתי הסוהר עולה כי בסוף אוקטובר 2006 היה מספרם הכולל של האסירים הערבים המסווגים כביטחוניים כ-9,140 - בהם 289 פלסטינים אזרחי ישראל.² מנתוני מרכז המידע הלאומי הפלסטיני עולה כי מאז שנת 2000 עצרה ישראל כ-5,000

* עביר בכר היא עורכת דין בארגון עדאלה ומנהלת הקליניקה המשפטית לזכויות אסירים בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה.

1 הדברים מתבססים על ניסיוני בטיפול בענייניהם המשפטיים של האסירים. בפגישותיי עם אסירים פוליטיים נוכחתי לדעת כי סוגיית השייכות הלאומית או הארגונית שלהם מעולם לא הייתה רלוונטית. מעמדם בתוך בית הכלא והרקע הפוליטי שעומד בבסיס המאסר הם שהיו רלוונטיים. הקריאות לשחרור האסירים מעולם לא הבחינו בין אסיר פוליטי פלסטיני שאינו אזרח המדינה, אסיר פוליטי פלסטיני אזרח המדינה או אסיר פוליטי ערבי אזרח מדינה ערבית.

2 מתוך מכתב תשובה לעדאלה מאת שירות בתי הסוהר מיום 30.10.2006.

ילדים פלסטינים (מתחת לגיל 18). עד אמצע אוגוסט 2006 היו עדיין קרוב ל-335 ילדים פלסטינים בבתי הכלא. מספר הנשים הפלסטיניות שנעצרו מאז אוקטובר 2000 הוא 500, ונכון לאוקטובר 2006, יותר מ-100 נשים עדיין יושבות בכלא.³

מעמדם המשפטי של האסירים והעצורים הפלסטינים תושבי השטחים שנכבשו ב-1967

א. חוקיות המעצר ומקומות הכליאה

רובם המכריע (94%) של האסירים והעצירים הפוליטיים הם פלסטינים תושבי השטחים הפלסטיניים שנכבשו ב-1967, יותר מ-98% מהם נשפטו בבתי משפט צבאיים (Hajjar, 2005). חשוב לציין כי עד חודש אוגוסט 2005 (מועד ביצוע תוכנית ההתנתקות מעזה) נשפטו תושבי עזה בבתי משפט צבאיים. ביטול המשטר הצבאי בעזה הביא לביטול אוטומטי של סמכות בתי המשפט הצבאיים שהוקמו מכוח הכיבוש הצבאי, אולם ישראל המשיכה לעצור פלסטינים תושבי רצועת עזה גם לאחר ביטול משטר הכיבוש והחלה להביאם לבתי משפט הנמצאים בתוך שטחה הריבוני של ישראל.

כמעט כל בתי הכלא שבהם מחזיקה ישראל אסירים פלסטינים נמצאים בתוך שטחה. העברת הפלסטינים מהשטחים הכבושים לשטח ישראל היא בלתי חוקית ומהווה הפרה חמורה של המשפט ההומניטרי הבינלאומי, שכן הפלסטינים תושבי השטחים, המוגדרים כאוכלוסייה אזרחית בשטח כבוש, זוכים למעמד של "מוגנים" מכוח סעיף 4 של אמנת ז'נבה הרביעית משנת 1949.⁴ סעיף 76 לאמנה קובע כי אזרחים מוגנים שנאשמו בעבירות ייעצרו בארץ הכבושה, ואם הורשעו גם יִרצו את עונשם בתחום השטח הכבוש. סעיף 49 לאמנה אוסר באופן מפורש העברה כפויה של תושבי שטח כבוש אל תוך שטח המעצמה הכובשת או לשטחה של כל מדינה אחרת, היא המניע להעברה אשר יהיה. בית המשפט העליון קבע כי אין להתבסס על האמור באמנת ז'נבה, הואיל והדין הישראלי

3 למידע נוסף על מספרי העצורים והאסירים, ראו <http://www.addameer.org/> (בערבית).

4 ראו <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/y4gcpcp.htm>

מתיר את העברת תושבי השטחים הכבושים לתוך שטח ישראל.⁵ אף שסעיף 77 לאמנה קובע כי בסיום הכיבוש יועברו כל האסירים המוחזקים על ידיה לרשויות השטח המשוחרר, ואף שלכאורה בא קץ למשטר הכיבוש בעזה, ישראל טרם העבירה לרצועת עזה את האסירים תושבי רצועת עזה המוחזקים בידיה.

מקומות הכליאה של האסירים הפלסטינים בתוך שטחה הריבוני של ישראל הם: בתי הסוהר שקמה, אוהלי קידר, אשל, נפחא וקציעות באזור הדרום; בתי הסוהר ניצן, מעשיהו, איילון ונווה תרצה באזור המרכז; בתי הסוהר אשמורת, השרון, הדרים, רימונים ואופק באזור השרון; בתי הסוהר דמון, קישון, מגידו, שאטה וגלבוה באזור הצפון; בנוסף, פלסטינים רבים כלואים לצורכי חקירה בבתי המעצר בפתח תקווה, בחווארה ובמתקני כליאה הנמצאים בשטחים הכבושים כגון: בסאלם, במגרש הרוסים בירושלים, בכפר עציון ובקדומים.⁶

ב. הגדרת האסירים הפוליטיים כאסירים ביטחוניים

האסירים בבתי הכלא נחלקים לשתי קטגוריות עיקריות; אסירים פוליטיים ואסירים ביטחוניים. סיווגם של האסירים והעצורים כביטחוניים הוא החלטה אדמיניסטרטיבית פנימית של שירות בתי הסוהר (שב"ס), שאינה נובעת מהוראת דין כלשהי. פקודות שב"ס אינן מגדירות מיהו אסיר פוליטי, אך עומדות על הגדרתו של אסיר ביטחוני.

אסיר ביטחוני מוגדר כאסיר שהורשע ונידון בגין ביצוע עבירה, או שהוא עצור בגין חשד לביצוע עבירה שעל פי טיבה או נסיבותיה הוגדרה כעבירה ביטחונית מובהקת, או שהמניע לעבירה היה לאומני (פקודת נציבות בתי הסוהר, 3.02.00, סעיפים א' ג'). על פי הוראות נציבות שירות בתי הסוהר, הגדרת האסירים כביטחוניים אמורה להשפיע על יחסו של שב"ס ועל אופי טיפולו באסירים ובעצורים ביטחוניים בנושאים מוגדרים, כגון הקביעה באיזה כלא או באיזה אגף

5 בג"ץ 253/88 סג'דיה נ' שר הביטחון, פ"ד מב(3) 801.

6 מלבד מקומות המעצר האלה דיווחה התקשורת הישראלית בשנת 2003 על מתקן חקירות נוסף, המכונה "מתקן 1391", שישראל נמנעה מלדווח עליו או להודות בקיומו עד הגשת עתירה לבג"ץ בעניינו. לאסירים שהוחזקו באותו כלא ושאלו היכן הם נמצאים ענו הסוהרים כי הם נמצאים "על הירח" (לביא, 2003). אנשי הצלב האדום ועורכי דין לא הורשו להיכנס למתקן. המוקד להגנת הפרט עתר בשנת 2003 לבית המשפט העליון נגד חוקיות המתקן הסודי ודרש להורות על סגירתו לאלתר. עתירה זו תלויה עדיין ועומדת בפני בית המשפט; בג"ץ 9733/03 המוקד להגנת הפרט נ' מדינת ישראל, ראו <http://www.hamoked.org.il/Document.aspx?dID=9304>

בכלא יִרְצָה האסיר את עונשו, מתן חופשות, שיחות טלפון מהכלא, ביקורי בית מאובטחים, ודיווח שוטף לשב"כ או למשטרה לקראת תום שני שלישים מתקופת המאסר לצורך מתן חוות דעת לפרקליטות המדינה.⁷ בית המשפט העליון מצא אף הוא כי ההבחנה בין אסירים פליליים לביטחוניים היא לגיטימית, וקבע כי לרשויות בתי הכלא סמכות לנקוט צעדים מיוחדים לגבי אסירים ביטחוניים.⁸

לכאורה נראה כי הגדרת אסיר כאסיר ביטחוני יכולה לחול על כל מי שעונה על התיאור שבפקודת שב"ס שהזכרנו לעיל, ערבי או יהודי, אולם למעשה נמצא כי ההשלכות הקשות של הגדרת האסיר כביטחוני הן מנת חלקם של האסירים הערבים המוגדרים כביטחוניים. אסירים יהודים שפעלו נגד ערבים מסיבות אידיאולוגיות נהנים מכל הזכויות המוענקות לכלל האסירים ללא הגבלה, גם אם הוגדרו כאסירים ביטחוניים. למעשה, הגדרתו של אסיר כביטחוני היא כיסוי למדיניות של דיכוי והפליה הנהוגה נגד האסירים הערבים, בדומה למדיניות הכללית כלפי הפלטסטינים. במילים אחרות, ההגדרה שהגדיר שב"ס את האסירים הביטחוניים נובעת מן ההשקפה הישראלית הכוללת, הרואה בפלטסטיני דבר אחד בלבד - "סיכון ביטחוני" (בכר, 2009).

ג. עצירים מינהליים

בין האסירים הפוליטיים ניתן למצוא גם עצורים מינהליים רבים. חלקם יושבים בבתי מעצר ישראליים כבר שנים, בלי שיוגש נגדם כתב אישום ומבלי שתיוודע להם הסיבה למעצרם. זהו למעשה מעצר ללא משפט, הנוגד את יסודותיה של כל שיטה משפטית תקינה. המעצר המינהלי מתבצע בעיקר באמצעות חוק סמכויות שעת חרום (מעצרים), התשל"ט-1979, או מכוח צווים צבאיים. הראיות המשמשות בסיס למעצר הן לעולם חסויות.

מאז פרוץ האינתיפאדה הראשונה (1987) החלה ישראל להנהיג מעצרים מינהליים נגד הפלטסטינים באופן שיטתי והמוני. מנתונים שמביא ארגון בצלם עולה כי בשנים 1998-2001 חלה ירידה הדרגתית במספר הפלטסטינים שהחזיקה

7 פקודות נציבות שירות בתי הסוהר, הוראה 04.05.00, [אתר שירות בתי הסוהר](#).

8 בג"ץ 221/80 דרויש נ' שירות בתי הסוהר, פ"ד ל"ה (1), 536; בג"ץ 96/80 זוהיר אלמלעבי נ' שירות בתי הסוהר ואח', פ"ד לד(3) 25.

ישראל במעצר מינהלי. מ-1999 עד אוקטובר 2001 הוחזקו בממוצע פחות מ-20 אסירים פלסטינים במעצר מינהלי. השימוש במעצרים המינהליים התגבר מאוד במבצע "חומת מגן" בשנת 2002 ואחריו. בתחילת מרס 2003 החזיקה ישראל במעצר מינהלי יותר מ-1,000 פלסטינים. מנתונים שמסר שב"ס לארגון בצלם עולה כי נכון לסוף יוני 2007 הוחזקו במתקניו 631 פלסטינים במעצר מינהלי.⁹

ד. לוחמים בלתי חוקיים

בשנת 2002 חוקקה הכנסת את חוק לוחמים בלתי חוקיים. החוק מרחיב הרחבה גורפת את סמכויותיה של ישראל בנוגע למעצר מינהלי, באופן שיתיר למדינה להחזיק בלא משפט הן אזרחים לבנונים שנחטפו והובאו לישראל, הן פלסטינים תושבי השטחים הכבושים והן אזרחים ישראלים. הרקע לחקיקת החוק היה האזרחים הלבנונים שהוחזקו בידי ישראל כקלפי מיקוח. בעבר החזיקה ישראל במעצר מינהלי 21 אזרחים לבנונים שהוגדרו כ"קלפי מיקוח" לצורך החלפה אפשרית עם שבויים ועם נעדרים ישראלים ממלחמת לבנון בשנת 1982, ובמיוחד לצורך שחרורו או בירור גורלו של הנווט רון ארד. בית המשפט העליון קבע כי יש לשחרר את כל השבויים הלבנונים וכי אין להחזיקם כקלפי מיקוח. ממשלת ישראל, שהחזיקה אז בשני שבויים לבנונים - מוסטפא דיראני והשיח' עבד אלכרים עובייד - חוקקה את החוק כדי לעקוף את החלטת בית המשפט העליון. דיראני ועובייד שוחררו אמנם כעבור שנתיים, אך ישראל עדיין עושה שימוש בחוק בהחזקתם של כלואים ערבים אחרים (מודריק אבן-חן, 2005).

ה. תנאי המחיה בכלא

הגדרתם של האסירים כביטחוניים גוררת אין-ספור פגיעות בזכויותיהם הבסיסיות בבתי הסוהר. ההגבלות הן רבות, ועל כן הדברים שיצוינו להלן אינם ממצים. ההגבלה הבולטת ביותר היא הקשיים הנערמים לפני האסירים ומשפחותיהם בביקורי המשפחות. ראשית, האסירים הפוליטיים, בניגוד לשאר האסירים, אינם זכאים לביקור בני משפחה מדרגה שנייה אלא רק לקרובים מדרגה ראשונה.

9 לעיון בנתונים של ארגון בצלם, ראו אתר [בצלם: מעצר מינהלי](#).

שנית, גם כאשר הביקור מתקיים, הוא מתבצע כשמחיצת זכוכית חוצצת בין האסיר למבקריו, שהם לרוב אשתו וילדיו.¹⁰ כניסתן של משפחות האסירים לביקור קרוביהן בישראל מותנית בקבלת היתר כניסה מהצבא. הצבא עורם קשיים רבים על הנפקת האישורים הללו, ולא אחת נמנע מאסירים לפגוש את בני משפחותיהם במשך שנים (בר סלע, 2006).

הגבלות אחרות מוטלות על האסירים הפוליטיים בכל הנוגע למפגש עם עורכי דינם. רשויות בתי הכלא נוהגות להגביל מפגש זה באמתלות שונות, אף על פי שזכותם של האסירים למפגש עם עורך דין מוכרת בחוק ואף זכתה למעמד חוקתי.

בנוסף, האסירים הפוליטיים מתלוננים תכופות על הטיפול הרפואי שניתן (או שאינו ניתן) להם.¹¹ גם הפעילות החינוכית והתרבותית בבתי הכלא מיועדת רק לאסירים פוליטיים. לאסיר המסווג כביטחוני אין אפשרות להשתתף בפעילויות כגון: לימודי שפות, חוגי אמנות, קבוצות תקשורת וחינוך להורות. כמו כן מתלוננים האסירים הפוליטיים על הנוהג לקנוס אותם באופן שיטתי בגין עבירות משמעת. לאסירים הפוליטיים ניתנת אמנם האפשרות להשלים לימודים גבוהים באמצעות האוניברסיטה הפתוחה, אך שב"ס נוהג לשלול מהם זכות זו כעונש על עבירות משמעת בכלא. ענישה קולקטיבית נגד האסירים הפוליטיים גם היא תופעה ידועה.

1. המאבק לשחרור

האסירים הפוליטיים בבתי הכלא הישראליים מנהלים שני מאבקים במקביל: האחד למען שיפור תנאי מחייתם בבית הכלא והקשר עם עמם ומשפחותיהם, והשני דרישתם הבלתי מתפשרת לשחרור. האסירים נאבקים בדרכים שונות, ששיאן הוא הכרזה על שביתת רעב קולקטיבית.¹² שביתות רעב אחדות הביאו לשיפור מועט בתנאי המחיה של האסירים הפלטטינים בבית הכלא, אך לא מעבר לכך.

10 בג"ץ 7585/04 כנאענה נ' שירות בתי הסוהר,

ראו <http://www.hamoked.org.il/files/2010/112590.pdf>

11 למידע נוסף בעניין זה, ראו [אתר רופאים לזכויות אדם](#).

12 ב-21.6.1994 הכריזו האסירים הפוליטיים על שביתת רעב במחאה על מנגנון שחרור האסירים שנקבע בהסכם קהיר (עזה-יריחו), ובמיוחד על הדרתם של האסירים תושבי ירושלים ובעלי האזרחות הישראלית מעסקת שחרור האסירים. שביתה אחרת הידועה בהיסטוריה של תנועת האסירים היא שביתת הרעב משנת 1984, שנמשכה 18 יום. עוד שביתות רעב קולקטיביות מפורסמות הן השביתה משנת 1992, שנמשכה 15 יום והשביתה שהחלה ב-15.8.2006 ונמשכה שבועיים.

את עיקר תקוותם לשחרור תולים האסירים הפוליטיים בהסכמים מדיניים, בעיקר עם הרשות הפלסטינית, אך לא רק אֶתה. עד כה שוחררו כמה מאות אסירים כתוצאה מהסכמים מדיניים, אך ברוב המקרים שוחררו אסירים שעמדו ממילא להשתחרר או אסירים פלסטינים שכלל אינם אסירים פוליטיים-ביטחוניים.

ז. מצבם המיוחד של האסירים הפוליטיים הפלסטינים אזרחי ישראל

עד שנת 2006 הוחזקו בבתי הכלא הישראליים 289 אסירים ועצירים פוליטיים שהיו פלסטינים אזרחי ישראל. לפחות 20 מהם ריצו עד כה יותר מ-15 שנים בכלא. כפלסטינים אזרחי מדינת ישראל, הם מצאו את עצמם בעל כורחם בשני קוטבי הסכסוך הישראלי-פלסטיני. שייכות זו גבתה מהם מחיר כבד, שהתבטא בהדרה מהסכמי שחרור האסירים ובאי-שחרור מוקדם.

לכל אסיר פלסטיני תושב השטחים הפלסטינים שנכבשו ב-1967 או ערבי אזרחי מדינה ערבית יש תקווה כי ישוחרר במסגרת הסדר מדיני, אך האסיר הפלסטיני אזרח המדינה נופל בין הכיסאות עקב סירובה של ישראל להכיר בו כחלק מכלל האסירים הפוליטיים. האסירים הפוליטיים אזרחי המדינה מופלים לרעה לעומת אסירים יהודים ישראלים לא רק ברמת הענישה ובתנאי המאסר, אלא גם בסיכויים לשחרור מוקדם, בין אם באמצעות חנינה, קציבת עונש או שחרור לאחר ריצוי שני שלישים מהעונש. בניגוד לאסירים היהודים אזרחי המדינה, שפעלו נגד ערבים מסיבות אידיאולוגיות, האסירים הפוליטיים הפלסטינים אזרחי המדינה טרם זכו לקציבה ראלית של עונשם או לשחרור מוקדם.

רשימה קצרה זו התמקדה בסוגיית האסירים הפוליטיים מזווית משפטית בלבד. עם זאת, חשוב להדגיש כי הכלים המשפטיים הנתונים בידינו מוגבלים. הם לבדם לא יוכלו לפתור את בעייתם של האסירים הפוליטיים, שהיא ביסודה ובמהותה בעיה פוליטית בעלת פתרון מדיני.

הפלטסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

בכר, עביר (2009). "הגדרת האסירים הפלסטינים 'אסירים ביטחוניים', סמנטיקה ביטחונית להסוואת פרקטיקה פוליטית", **מחברת עדאלה** 5, 57-67.

בצלם (2000). **נייר עמדה בנוגע להצעת החוק: 'כליאתם של לוחמים בלתי חוקיים'**, ירושלים: ארגון בצלם, אתר [בצלם: נייר עמדה](#), נצפה ביום 1.6.2007.

בר סלע, ענת (2006). **ביקורים אסורים: הפגיעה בזכות לביקורי משפחות של פלסטינים הכלואים בישראל** (דף מידע), ירושלים: ארגון בצלם, אתר [בצלם: ביקורים אסורים](#), נצפה ביום 1.6.2007.

דקה, וליד (2006). "אסירים פוליטיים או אסירים ביטחוניים", **גיליון עדאלה האלקטרוני**, אפריל, אתר [עדאלה](#), נצפה ביום 1.6.2007.

לביא, אביב, 2003. "הפינה האפלה ביותר בישראל", **מוסף הארץ**, 22.8.2003.

מודריק אבן-חן, הילי (2005). **לוחמים בלתי חוקיים או חקיקה בלתי חוקית: על חוק כליאתם של לוחמים בלתי חוקיים (התשס"ב-2002)**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, [אתר המכון: מחקר מדיניות 58](#), נצפה ביום 1.6.2007.

אנגלית

Hajjar, L. (2005). *Courting conflict: The Israeli military court system in the West Bank and Gaza*. Berkeley: University of California Press.

קריאה נוספת

עברית

בכר, עביר (2005). "האסיר הפלסטיני כיצור חד-ממדי", **מצד שני** 10-11, 36-38.

נון, אייל (1993). "המעצר המנהלי בישראל", **פלילים** 3, 168-198.

ערבית

אבו אלהיג'א, אבראהים (2004). **הנשכחים בתאי המעצר הציוני**, קהיר: מרכז התקשורת הערבי.

אלהינדי, חאלד (2000). **הניסיון הדמוקרטי לתנועת האסירים הפלסטינית**, רמאללה: מואטן - הארגון הפלסטיני לחקר הדמוקרטיה.

ספא, מוחמד (1997). **בני הערובה הלבנונים והערבים בבתי הכלא הישראליים בעבו בית הדין הבינלאומי בעניין קאנא**, ביירות: ועדת המעקב לתמיכה בעניין העצורים הלבנונים בבתי הכלא הישראליים.

קראקע, עיסא (2001). **האסירים הפלסטינים בבתי הכלא הישראליים לאחר אוסלו, 1993-1999**, ביר זית: המכון ללימודים בינלאומיים, אוניברסיטת ביר זית.

אנגלית

Nashif, E. (2008). *Palestinian political prisoners: Identity and community*. London: Routledge.

Cook, C., Hanieh, A., and Key, K. (2004). *Stolen Youth: The politics of Israel's detention of Palestinian children*. London: Pluto Press.

Defence for Children International (DCI) (2006). *Palestinian child political prisoners report 2006*. Retrieved 1.6.2007 from [DCI site](#).

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

אזורי עדיפות לאומית

ראסם ח'מאיסי

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

אזורי עדיפות לאומית

ראסם ח'מאיסי *

קביעת אזורי עדיפות לאומית היא מנגנון של תמיכה וחלוקת משאבים בידי הממשלה. באמצעות מנגנון זה מסבסדת הממשלה אוכלוסייה על בסיס אזורי, אתנו-לאומי, סוציו-כלכלי וצורת יישוב. אזורי העדיפות הלאומית קובעים הוזלה במחיר הקרקע, הורדה באחוז מס ההכנסה או תשלום מענקים ומשכנתאות באופן ישיר ועקיף. כחלק מהמנגנון, הממשלה סופגת את ההפרשים בין העלות לעסק ובין העלות למשק. המשמעות היא העדפת אזורים מסוימים על פני אחרים כדי למתן פערים בהכנסות ובהוצאות ביניים, או כדי למשוך יזמים להקים עסקים במקום מועדף ולאוכלוסייה מועדפת. מנגנון זה יכול להדיר ולהפלות אוכלוסייה או יישובים על בסיס שיוך לאומי.

מדינת ישראל מנהלת מדיניות מרחבית המעניקה עדיפות לאזורי הפריפריה: לגליל, לנגב, לירושלים ולהתנחלויות בשטחים הפלסטיניים הכבושים בשנת 1967. העדפה זו קיבלה ביטוי בחוקים, בתקנות, בהחלטות ממשלה ובמדיניות בפועל. המניעים להעדפת אזורים אלה הם גיאופוליטיים וסוציו-אקונומיים. באזורים אלה ניתן מגוון של הטבות ותמריצים כדי לסייע בקידום ולצמצם את הפערים ביניהם ובין כלל יישובי המדינה, לצמצם הגירה מהם, לעודד את הדור הצעיר להישאר בהם ולקלוט בהם מהגרים יהודים. כך מובטחת הימצאות אוכלוסייה יהודית באזורים אלה כחלק ממדיניות פיזור האוכלוסייה היהודית באמצעות כיבוש אתני וקולוניאלי פנימי של המרחבים המרכזיים אוכלוסייה ערבית פלסטינית.

מדיניות אזורי העדיפות הלאומית הפלתה מן ההתחלה את האוכלוסייה הערבית, מכיוון שהיישובים הערביים אינם נכללים באזורים המועדפים, או לחלופין אינם עומדים בקריטריונים שנקבעו, כגון התניית תמיכה בייצור לייצוא, בשעה

* פרופ' ראסם ח'מאיסי הוא מתכנן ערים וגיאוגרף ופרופסור חבר בחוג לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה באוניברסיטת חיפה.

שרוב בתי המלאכה ומפעלי התעשייה ביישובים הערביים מיועדים לצריכה מקומית. דוגמה נוספת היא הכללת היישובים הערביים שישראל אינה מכירה בהם ברשימת היישובים הנכללים באזורי עדיפות לאומית א, בנימוק שהם אינם מוכרים ולא ניתן לבנות בהם מבנים למגורים או למטרות תעשייתיות. לפיכך הם אינם נהנים מן ההטבות הניתנות לאזורי עדיפות לאומית (גונן וחמאיסי, 1992; Wesley, 2006).¹

גבולות אזורי העדיפות הלאומית משתנים מעת לעת על פי החלטת ממשלה, ותיחומם מושפע מהאידיאולוגיה הסוציו-פוליטית שלה. ממשלת העבודה בראשות יצחק רבין אישרה בהחלטה מס' 721 מינואר 1993 סיווג מחודש של אזורי העדיפות הלאומית, שכלל שתי מפות: האחת של אזורי עדיפות לאומית לעניין הטבות הניתנות בידי כל משרדי הממשלה, והשנייה אזורי עדיפות לאומית על פי החוק לעידוד השקעות בלבד.² ממשלת הליכוד שינתה את המפה הזאת בהחלטת ממשלה מס' 3292 מפברואר 1998, ושונתה שוב בידי ממשלת שרון בהחלטה מס' 2288 מיולי 2002. החלטות ממשלה אלה קבעו רשימת יישובים שונים, קריטריונים שונים והטבות שונות. נגד שתי החלטות האחרונות טען עדאלה - המרכז הערבי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, שהן מפלות את האוכלוסייה הערבית בתחום החינוך. בג"ץ 11163/03³ פסק בהחלטה תקדימית מפברואר 2006 לבטלן בשל הפלייתן את האזרחים הערבים, וקבע כי לממשלה אין סמכות להחליט על אזורי עדיפות לאומית ללא אישור הכנסת.⁴

שני חוקים עומדים בבסיס הפעלת אזורי עדיפות לאומית. הראשון הוא החוק לעידוד השקעות הון, התשי"ט-1959 על תיקוניו, שקבע מפת אזורי עדיפות לתעשייה, לתיירות ולחקלאות. השני הוא חוק עיירות פיתוח, 1998, שמטרתו עידוד התיישבות (יהודית), פיתוח וקידום חברתי וכלכלי של ערי הפיתוח ושל

1 ראו סיווג רשימת היישובים ואזורי התעשייה לפי אזורי עדיפות לאומית באתר [קידום השקעות בישראל](#), נצפה ביום 5.9.2008.

2 שם.

3 בג"ץ 1163/03, **החלטה מיום 27.2.2006 - סיווג אזורי עדיפות לאומית חוק לעידוד השקעות הון**, התשי"ט-1959.

4 ביום שלישי, 10.11.2004, דן בג"ץ (הרכב מורחב של שבעה שופטים) בעתירה שהגיש ארגון עדאלה בנוגע להחלטת הממשלה משנת 1998 בעניין סיווג היישובים לאזורי עדיפות לאומית. החלטת הממשלה סיווגה 553 יישובים כאזורי עדיפות א בחינוך שמשותכם ארבעה יישובים ערביים בלבד, ראו אתר [עדאלה: נובמבר 2004](#), נצפה ביום 5.9.2008.

תושביהן, ועיקרו בקביעת הסדרים מפורטים למתן הטבות לערי פיתוח. גוף החוק מפרט הטבות שיינתנו לערי פיתוח במגוון תחומים ועל פי אמות מידה שכללו מענקים לרשויות מקומיות, הנחות בארנונה לתושבים, עדיפות לתוכניות להשקעות, הטבות במיסוי, מענקים והטבות בדיור, מענקים למשפחות מהגרים יהודים חדשים, הטבות בחינוך בגני ילדים, במעונות יום, בבתי ספר יסודיים ועל-יסודיים, בחינוך גבוה, בחינוך טכנולוגי, בחינוך בלתי פורמלי ועוד.

חוקים נוספים מבססים את התמיכה וההטבות לפי מפת אזורי עדיפות לאומית. חוק אזורים חופשיים לייצור בישראל, 1994, הסמיך את הממשלה לקבוע אזור בארץ כ"אזור חופשי", לקבוע את הדרכים והמגבלות לאיתור שטחים שיוכרוזו אזור חופשי ואת היקף ההטבות שיינתנו לו. חוק חובת המכרזים, 1992, מורה על העדפת תוצרת שיוצרה באזורי עדיפות לאומית. חוק המועצה להשכלה גבוהה, 1958, מאפשר העדפת תלמידים שהם תושבי קבע באזורי עדיפות לאומית. החוק לעידוד מחקר ופיתוח בתעשייה, 1984, עניינו מתן הטבות רחבות היקף למחקר ופיתוח בתעשייה, ונקבעו בו הסדרים מפורטים לחלוקתן באזורי עדיפות לאומית.⁵

אזורי העדיפות הלאומית מחלקים את מרחב השטח שבשליטת מדינת ישראל לשלושה אזורים. **אזור עדיפות א** נקרא גם אזור פיתוח, והוא בעל העדיפות הגבוהה ביותר. אזור א' מתייחס לאזורים המרוחקים ביותר ממרכז הארץ וממרכזי התעסוקה; **אזור עדיפות לאומית ב** מתייחס לאזורים הקרובים יותר למרכז הארץ ולמרכזי תעסוקה; יתר שטחי מדינת ישראל אינם מצויים כלל באזור עדיפות לאומית (ראו [מפה](#)). הממשלה טוענת כי קביעת אזורי העדיפות הלאומית נועדה לסייע לתושבים יהודים באזורים מרוחקים מבחינה גיאוגרפית או בעלי חשיבות ביטחונית, שהיא רוצה לעודד את ההתיישבות היהודית בהם. הממשלה ה-31 בראשותו של אהוד אולמרט אימצה את מפת אזורי העדיפות הלאומית הקודמת. בממשלה מונה השר שמעון פרס כשר לפיתוח הגליל והנגב.⁶ מפת אזורי העדיפות הלאומית מבוססת על קריטריונים גיאוגרפיים של מיקום

5 חוק לעידוד מחקר ופיתוח בתעשייה, (נוסח מעודכן), התשמ"ד-1984, [אתר משרד התמ"ס: חוק לעידוד מחקר ופיתוח בתעשייה](#).

6 לעיון בקווי היסוד של ממשלת ישראל, ראו אתר [משרד ראש הממשלה: קווי יסוד](#), נצפה ביום 5.9.2008.

בפריפריה, צורת יישוב (עירוני או כפרי) והכרה ביישוב. חלק מהכפרים הערביים שישראל אינה מכירה בהם מסומנים באזור עדיפות לאומית א, אף שאינם נהנים מסימון זה כי אין בהם מפעלים כלכליים ואף לא בתי ספר, ולחלקם אין תוכנית מתאר מאושרת. ואולם קריטריון חשוב אחר הוא השיוך הלאומי של היישוב (בתוך היישובים הערביים קיימת חלוקת משנה על בסיס אתני - "בדווי", "דרוזי" או "ערבי"), כך שהמיקום הגיאוגרפי אינו תנאי מספיק כדי לזכות את היישובים בתמריצים של אזור עדיפות לאומית, אלא הכללתו ברשימת היישובים שהוראות אזור העדיפות חלות עליהם ועמידת היזמים או התושבים בקריטריונים.

אזורי העדיפות הלאומית נועדו לקדם יישובים במצוקה על פי מדדים סוציו-אקונומיים, אך השיקול הסוציו-אקונומי לא היה שיקול מכריע בקביעתם, ולראיה ברשימות היישובים לא נכללו כל היישובים הערביים המדורגים במעמד סוציו-כלכלי נמוך. תנאים נוספים הנוגעים לאזורי עדיפות לאומית ופוגעים בערבים הם מחירן של "אדמות המדינה", המשווקות לתושבים באמצעות מינהל מקרקעי ישראל; הלוואות ומענקים שמעניק משרד השיכון לנזקקי דיור על פי מקום מגורים; השתתפות במימון תשתיות והקמת מבני ציבור ביישובים; ותמיכה רבה יותר ביזמים הגרים ביישוב באזור עדיפות לאומית. דוגמאות רבות מראות כי שימוש במנגנון אזורי העדיפות הלאומית הגביר את הפערים בין יהודים לערבים בישראל.

יישוב, יזם או תושב שנכללים באזור עדיפות א זוכים להטבות משמעותיות. להלן כמה דוגמאות לתמריצים למורים ולמערכת החינוך: 75% השתתפות בשכר הלימוד למורים והשתתפות מלאה בהוצאות נסיעה ללימודים למורים; 80% השתתפות בשכר דירה למורים; תשלום חלקו של מורה בקרן השתלמות למורים; השתתפות מלאה בהוצאות נסיעה למורים בשנת שבתון; פטור משכר לימוד בגני ילדים טרום-חובה; השתתפות בדמי בחינות הבגרות; מתן מענק איזון מוגדל לרשויות המקומיות; הקצאת תוספת שעות לימוד בהתאם לצרכים הפדגוגיים; מימון מלא להתקנת מערכות מחשב בבתי הספר (בכפוף לאישור תוכניות); תוספת תקציב תוך כדי התחשבות בצרכים המיוחדים לבתי ספר יסודיים (שש-שנתיים); עדיפות במלגות לסטודנטים; מענק של 100,000 ₪ לכל

מתנ"ס לעידוד אוכלוסיות חדשות.⁷

תמיכות נדיבות מקבלים מפעלים מאושרים על ידי מרכז ההשקעות, שהוסמך על ידי חוק עידוד השקעות הון, 1959, להעניק הטבות למפעלים העומדים בקריטריונים של היקף השקעה וייצור לייצוא. להלן דוגמאות:⁸

1. מענק השקעה למפעל תעשייתי, מפעל להשכרת ציוד, בניין תעשייתי ובניין תעשייתי משופץ מגיע ל-20% באזור פיתוח א ול-10% באזור פיתוח ב.
2. שיעור מענק השקעה למפעל תיירותי מאושר (בית מלון או חניון) מגיע ל-20% באזור פיתוח א ול-10% באזור פיתוח ב. מפעל תיירותי אחר מקבל מענק של 10%.
3. שיעור מענק השקעה למפעל בנגב מגיע עד 30%.

בתחום הקרקעות ניתנת הנחה ותמיכה במחירי קרקע לחכירה או דמי פיתוח על פי החלטת מועצת מינהל מקרקעי ישראל, כמוצג בלוח שלהלן:

אזור עדיפות לאומית	אחוז הסבסוד מהוצאות הפיתוח
קו עימות	50
אזור פיתוח א	40
אזור פיתוח ב	10

מקור: שורץ, 1993.

מנגנון אזורי עדיפות לאומית אינו מנגנון שוויוני אלא אמצעי להפליה מבנית ופרוצדורלית. דוגמה להפליה מעין זו מוצאים במחירי הקרקע, בגובה המשכנתאות, באישור מפעל ובהטבות מיסוי. הפליה על פי החלטת הממשלה לקביעת אזורי עדיפות לאומית הייתה בהחלטה מס' 3292. עיון במפת אזורי העדיפות הלאומית לעניין ההטבות בחינוך מראה כי מתוך 491 יישובים במעמד של אזור עדיפות א היו רק 4 יישובים ערביים קטנים. בהחלטה נקבע מעמד של אזור עדיפות לאומית א ל-36 יישובים נוספים - ביניהם אף לא יישוב ערבי אחד. בתחום החינוך הוחלט לתת מעמד של אזורי עדיפות לאומית ל-8 יישובים

7 **ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל ואחרים נגד מדינת ישראל**, בג"ץ 98/2773. לעיון בנוסח העתירה, ראו [אתר עדאלה](#), נצפה ביום 5.9.2008.

8 לעיון במענקים ובהקלות, ראו [אזורי עדיפות לאומית](#), נצפה ביום 5.9.2008.

נוספים, שגם בהם לא נכלל אף יישוב ערבי.⁹ התוצאה היא כי 535 יישובים יזכו למעמד של אזור עדיפות לאומית א לעניין הטבות בחינוך, שמהם רק 4 יישובים ערביים קטנים. לעומת זאת, רשימת פיתוח אזורי תעשייה כללה 107 אזורי תעשייה באזור עדיפות לאומית א, שמהם 33 אזורי תעשייה קטנים ביישובים ערביים.¹⁰

ב-28.2.2007 אישרה הכנסת בקריאה ראשונה את הצעת חוק "אזורי עדיפות לאומית - 2007", אשר יחליף את חוק ערי ואזורי פיתוח מלפני כעשרים שנה, שביצעו הוקפא ונדחה משנה לשנה בחוקי ההסדרים. הצורך בחקיקה החדשה נולד מפסיקת בג"ץ שניתנה לפני שנה (בעתירת ועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל נגד ראש הממשלה), אשר קבעה כי הממשלה איננה מוסמכת לכוון אזורי עדיפות לאומית ולהקנות באזורים אלה הטבות שונות מכוח חוק יסוד: הממשלה, כפי שהיא נוהגת כיום מאחורי גבו של החוק הקיים והמוקפא.¹¹

החוק המוצע מסמיך את הממשלה להחליט ולהכריז על אזור או יישוב כבעלי עדיפות לאומית בשל מצבם הכלכלי, החברתי והביטחוני או מיקומם הגיאוגרפי, ובשל הצורך לצמצם פערים בין האזור לאזורים אחרים ובין קבוצות אוכלוסייה, המחייב לעודד את קידום האזור ופיתוחו. ניתן יהיה לתת עדיפות גם לעניין מסוים או לתקופה מסוימת. לפי החוק המוצע, מליאת הממשלה או אחד המשרדים יוכלו לקבוע את סוגי ההטבות שיינתנו לאזור המועדף, האמצעים למתן ההטבות, התקופות שבהן יינתנו ואמות המידה לנתינתן. תחומי ההטבות וסוגיהן יכולים להשתנות מאזור לאזור. למשל, אזור אחד יקבל הטבות בתחום החינוך, ושכנו יועדף בתחום התיירות. משרדים שיעניקו הטבות ידווחו עליהן לממשלה אחת לשנה. לסיכום ניתן להגיד ש"החוק שעומד להתבטל נספח להצעת החוק החדש ומגמד אותה בפירוט ההטבות הנדיבות ומעוררות הקנאה שנכללו בו: כפל מענקי איזון לרשויות המקומיות; הנחות עד שליש מתשלומי הארנונה; עדיפות במענקי עידוד; השקעות הון; פטור ממס מעסיקים; הלוואות

9 ראו פירוט בעתירה שהגיש עדאלה לבית המשפט העליון מספר 2773/98, [אתר עדאלה: עתירה](#), נצפה ביום 5.9.2008.

10 לחלוקת המועצות המקומיות לפי אזורי עדיפות, ראו [אתר תמ"ת: רשימת יישובים; אתר עדאלה: עתירה](#), נצפה ביום 5.9.2008.

11 לפירוט ההטבות ראו באתר [Ynet: חוק אזורי עדיפות לאומית חדש](#), נצפה ביום 5.9.2008.

עומדות שיהפכו למענקים למשפחות שהעתיקו את מגוריהן לאזורי הפיתוח; חינוך חינם בגני ילדים, במעונות יום ובבתי הספר היסודיים והתיכוניים; מלגות לאוניברסיטה בגובה שכר הלימוד וללמודים מקצועיים טכנולוגיים, ותקציב ממשלתי שניתן למימון הפעילות בשעות הפנאי לילדים ולנוער בחוגי ספורט, מלאכה, תרבות ואומנות".¹²

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

בנק לפיתוח תעשייה בישראל בע"מ (1992). "החוק לעידוד השקעות הון", כולל תיקון 39, **דברי הסבר למשקיע במפעלי תעשייה ותיירות**. תל אביב.

גונן, עמירם, וראסם חמאיסי (1992). **מרכזי פיתוח חבליים משותפים ליישובים יהודים וערבים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

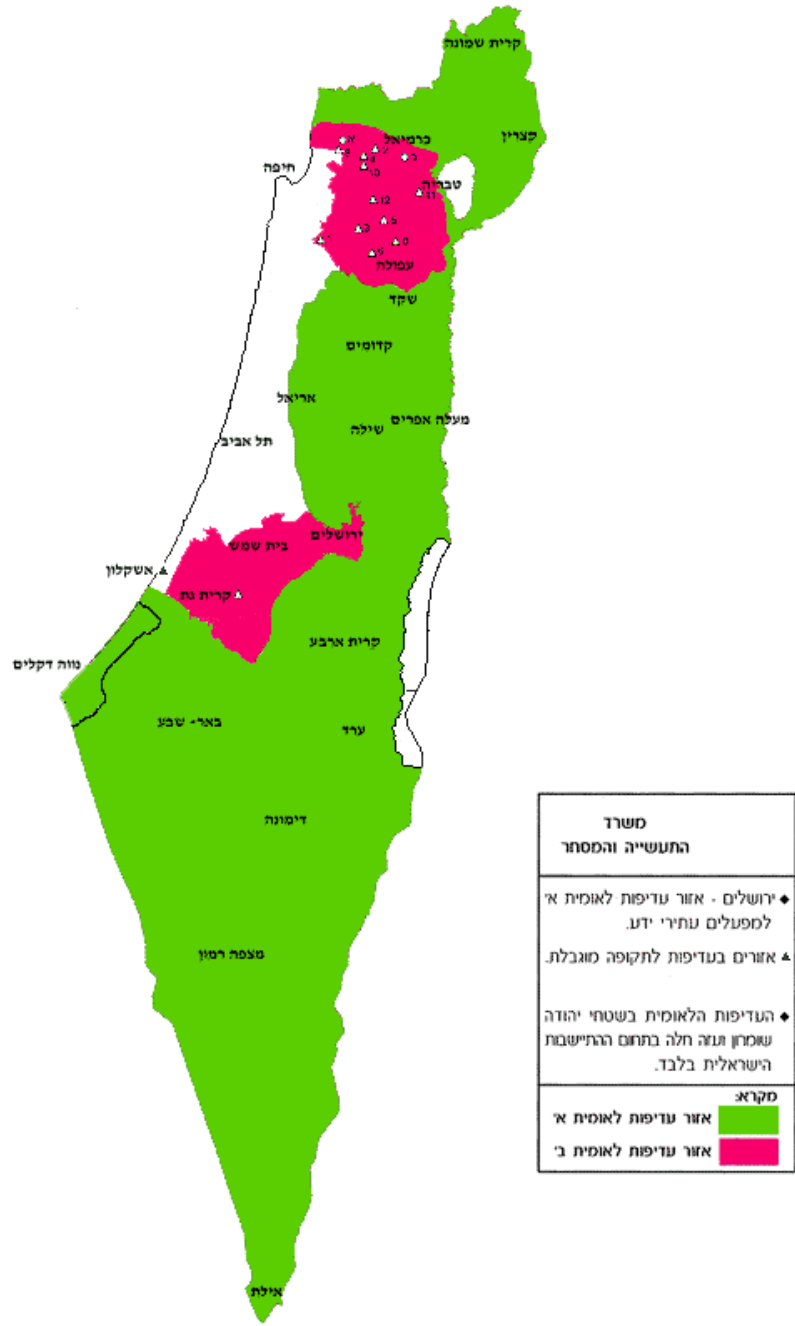
מדינת ישראל (1993). "אזורי עדיפות לאומית", החלטה מס' 721, סיווג מחדש של ערי ואזורי הפיתוח, ירושלים: ועדת שבס.

שורץ, דפנה, (1993). **השפעת חוק עידוד השקעות הון על תיעושן של ערי הפיתוח**, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.

אנגלית

Wesley, A. D. (2006). *State practices and Zionist images; shaping economic development in Arab towns in Israel*. New York: Berghahn Books.

תרשים 1: מפת אזורי עדיפות לאומית על פי החלטות ממשלה

הפלטונינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

הילידים הבדווים באלנקב (הנגב): עיור כפוי ושלילת הכרה

אסמעיל אבו סעד

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הילידים הבדווים באלנקב (הנגב): עיור כפוי ושליטת הכרה

אסמעיל אבו סעד *

הבדווים בנגב הם חלק מן המיעוט הילידי ערבי-פלסטיני שנשאר בישראל לאחר מלחמת 1948. הבדווים התגוררו במדבר הנגב מאז המאה החמישית לפני הספירה, ובאופן מסורתי התארגנו בשבטים נוודים או נוודים למחצה, שהתקיימו על מרעה צאן ועל חקלאות עונתית. ב-50 השנים האחרונות, הקהילה הבדווית בנגב עברה שינויים רדיקליים, כולל עקירה, הפקעות מסיביות של קרקעות ועיור בכפייה. בשנת 2006 מנו הבדווים בנגב כ-200,000 נפש המהווים כ-25% מאוכלוסיית הנגב (CBS, 2006; Abu-Saad, 2005a).

לפני 1948 מנתה האוכלוסייה הבדווית הערבית בנגב כ-90,000 נפש והייתה מאורגנת ב-95 שבטים (Falah, 1989). במהלך מלחמת 1948 ואחריה גורשו או ברחו בגלל נסיבות המלחמה רוב הבדווים בנגב, ונהפכו לפליטים במדינות הערביות השכנות ובשאר חלקי פלסטין שלא נפלו תחת שלטון ישראלי בשנת 1948 (ברצועת עזה ובגדה המערבית). ב-1952 נותרו בנגב רק 11,000 בדווים שנמנו עם 19 שבטים שנשארו בנגב (Marx, 1967). מדינת ישראל השתלטה על רוב אדמות הנגב, כך שלבדווים שנותרו באזור אבדה החירות לנדוד עם עדריהם ממקום למקום ולעבד את אדמותיהם. 12 מתוך 19 השבטים הבדווים שנשארו בנגב לאחר הנכבה גורשו מאדמותיהם, וכל האוכלוסייה הבדווית רוכזה בכפייה בשטח מוגדר המכונה "אזור הסייג", בחלקו הצפון-מזרחי של הנגב, שמהווה כ-10% בלבד מן הטריטוריה שהייתה בשליטת הבדווים לפני 1948 (Falah, 1989).

יתר על כן, בתקופת הממשל הצבאי (1948-1966) הוגבלה תנועת הבדווים לשטחים מוגדרים ב"אזור הסייג". בעקבות הממשל הצבאי בודדו הבדווים בנגב משאר האוכלוסייה הפלסטינית בישראל וכן חל עליהם איסור לצאת מיישוביהם

* פרופ' אסמעיל אבו סעד מלמד בחוג לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ללא היתרים מיוחדים לצורכי תעסוקה, חינוך, טיפול רפואי וכדומה. למעשה, הגבלות אלה שנכפו על ידי הממסד הישראלי מייצגות התיישבות קבע בכפייה אשר שמה קץ לאורח חייהם המסורתי הנוודי ונוודי למחצה של הבדווים.

עיון בכפייה

בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת פיתחה הממשלה תוכניות ליישוב מחדש של האוכלוסייה הבדווית בנגב בשבעה יישובי קבע עירוניים (ראו לוח 1). ההצדקה שסיפקה הממשלה להקמתם של יישובי הקבע אלה הייתה שאיפתה "להביא מודרניזציה לבדווים" ולאפשר הספקת שירותים יעילה יותר. הממשלה השתמשה בהספקת שירותים זו כתמריץ לפיתוי הבדווים לעקור ליישובי הקבע. הרציונל הזה מסווה את העובדה שסוג היישוב אשר נבחר הוא עירוני, ולמעשה מייצג הרס מוחלט של אורח החיים הבדווי המסורתי. אם מטרות הממשלה אכן היו רק "מודרניזציה" והספקת שירותים יעילה יותר לבדווים, אפשר היה להגשימן באמצעות תכנון כפרים או קואופרטיבים חקלאיים בעבור הבדווים דוגמת המושבים והקיבוצים היהודיים. זה היה עולה בקנה אחד עם דרישתם של הבדווים, ולא היה כרוך בהרחקתם מאדמתם ומאורח חייהם המסורתי, כפי שקרה בעקבות העיון שנכפה עליהם.

לוח 1: שנת הקמה וגודל אוכלוסייה של העיירות הבדוויות בנגב שהוקמו על

ידי הממשלה, יוני 2006

עיר	שנת הקמה	אוכלוסייה ביוני 2006**
רהט	1972	39,600
תל-שבע	1968	13,200
ערערה בנגב	1981	12,300
כסייפה	1982	10,100
חורה	1989	9,700
לקיה	1990	8,200
שגב שלום	1984	6,400

* Marx 2000

** CBS 2006, [לוח 3](#), נצפה ביום 17.4.2007.

הממשלה תכננה את יישובי הקבע כערי מעונות (dormitory towns) בשכונות אשר מחולקות למגרשי בנייה שגודלם דונם או פחות. פרט להספקת שירותים בסיסיים, נעדרים מן העיירות הבדוויות מאפיינים חיוניים של העיור. בניגוד ליישובים השכנים של המגזר היהודי, אין לעיירות הבדוויות מקורות תעסוקה פנימיים או תשתיות כלכליות, וכן אין בהן רשתות תחבורה ציבורית, פנימית או חיצונית, המקלה את הנגישות לעבודה בערים אחרות. כמו כן חסרים ביישובי הקבע הללו בנקים, סניפי דואר, מערכות שלמות של ביוב, ספריות ציבוריות ומרכזי בילוי או תרבות (למעט בעיירה הגדולה ביותר, רהט, המונה 40,000 תושבים, שבה הוקם סניף בנק אחד וסניף דואר אחד). העיירות הבדוויות הן העיירות העניות ביותר בישראל (Abu-Saad, et al., 2004).

מטרת תוכנית העיור הממשלתית היא לשלוט באוכלוסייה הבדווית בנגב ולהפחית את השימוש שלהם במשאבי הקרקעות. המדינה לא עשתה ניסיון של ממש לשלב את העיירות הבדוויות בתשתית הלאומית במובן בר קיימא ומשמעותי כלשהו. כמו כן, מדיניות הממשלה היא לשמר את התלות של המיעוט הערבי פלסטיני בכלכלה היהודית, דבר שהעצים את הפיקוח על הבדווים. בנוסף, הממשלה לא סיפקה ליישובי הבדווים די משאבים להתפתחות באופן עצמאי. העיירות הבדוויות פחות דומות למרכזים עירוניים של פעילות כלכלית, חינוכית וחברתית ושל מתן שירותים, ויותר דומות למודל הקולוניאלי הטיפוסי של שמורות התושבים המקוריים. כל זה נעשה על מנת להבטיח שהקרקע תישמר למישהו אחר.

הכפרים הבדויים שמדינת ישראל אינה מכירה בהם

למרות התוכנית החד-צדדית לעיור הבדווים שהממשלה דבקה בה זה יותר מארבעים שנה, נכון לסוף יוני 2006 רק 50% מהבדווים בנגב מתגוררים ביישובי הקבע, ואילו 50% הנותרים ממשיכים להתגורר בכפרים שהממשלה אינה מכירה בהם (Abu-Saad, 2005a; Swirski and Hasson, 2006). הכפרים הבדויים הלא מוכרים אינם מופיעים במפות הרשמיות של מדינת ישראל ולתושביהם אין כתובות, וזכויותיהם על הקרקעות אינן מוכרות. המדינה מתייגת

אותם כפושעים, כ"פולשים" וכ"מסיגי גבול", המשתלטים על אדמות "מדינה". לפיכך, בהיותם בלתי מוכרים, הכפרים אינם מקבלים שירותים ממשלתיים מסודרים: תקציבים מוניציפליים ושירותים (מים, חשמל, ביוב, חינוך, בריאות, רווחה וכדומה). השכנים היהודים רואים את הבדווים בכפרים אלו כמטרד שיש לצמצמו למינימום או פשוט להעלימו. סבירסקי וחסון מבהירים:

התופעה של הדרת הבדווים מתוכניות מתאר ממשלתיות אינה חדשה: המדינה, באמצעות גופי התכנון שלה, נהגה כך במשך שנים. בכמה תוכניות מתאר מחוזיות חשובות, היישובים הבדוויים הלא מוכרים לא סומנו כלל, כאילו הם אינם קיימים, או שאתריהם סומנו כמיועדים לשימושים ציבוריים כדוגמת מפעלי ביוב, פארקים ציבוריים או אזורי תעשייה (Swirski and Hasson, 2006, 69).

לכפרים הבדוויים הלא מוכרים אין מערכת שלטון מוניציפלי. בנוסף, תושבי הכפרים הנמצאים בתחומי השיפוט של רשויות מוניציפליות יהודיות (דוגמת המועצות האזוריות היהודיות כמו בני שמעון ורמת נגב) אינם מקבלים שירותים מרשויות אלה ואינם זכאים להצביע בבחירות המוניציפליות. מכאן משתמע שנמנעות מתושבי הכפרים הלא מוכרים שתי זכויות יסוד, הזכות להקמת רשות מוניציפלית, שתספק להם שירותים בסיסיים, והזכות לבחור נציגים מקומיים במועצות האזוריות היהודיות. השליטה באוכלוסייה הבדווית שמתגוררת בכפרים הלא מוכרים נמצאת בידי גופים מינהליים ממשלתיים שהוקמו במיוחד לטיפול בהם. גופים אלו כוללים בראש ובראשונה את ה"מינהלה לפיתוח הבדווים". בנוסף, ישנה "הרשות לחינוך בדווי" וכן "הסיירת הירוקה", כאשר באף לא אחד מן הגופים הממשלתיים הללו יש ייצוג בדווי כלשהו ברמה של מקבלי ההחלטות (Abu-Saad, 2005a).

המינהלה לפיתוח הבדווים נוסדה ב-1984 ותפקידה הוא תכנון ופיתוח בכל הנוגע לקהילה הבדווית בנגב. מאז הקמתה פעלה המינהלה לפיתוח הבדווים בכפיפות למינהל מקרקעי ישראל. יש לציין כי המינהלה לבדווים שולטת שליטה מלאה על

הקצאת מים לבדווים בכפרים הלא מוכרים בנגב. הכפרים הללו אינם מחוברים לרשת המים הארצית, אולם מאפשרים לתושביהם לקבל מים במחיר גבוה ביותר באתרים מרכזיים שיועדו לכך שמהם נאלצים הבדווים לשנע את המים במיכליות לבתיהם. המינהלה לבדווים נוקטת מדיניות מים מגבילה כזאת במטרה לאלץ את תושבי הכפרים הלא מוכרים לעבור ליישובי קבע ולפנות את אדמותיהם. בנוסף, המינהלה אחראית על הקמת שכונות חדשות בעיירות הבדוויות וגם על הקמת יישובים חדשים לבדווים. כל פיתוח ביישובי הבדווים אינו יכול להתרחש אלא אם כן קיבל את ברכת המנהלה לבדווים. יש לציין כי מאז הקמתה של המנהלה לבדווים העומדים בראשה היו והינם מנהלים יהודים בלבד (שם).

הרשות לחינוך הבדווי הוקמה על ידי משרד החינוך ב-1981 ומספקת שירותי חינוך לכפרים הלא מוכרים וזאת היעדר גופים עירוניים שאמורים לספק לתושבי הכפרים שירותים מסוג זה. גם רשות זאת, מאז הקמתה, נוהלה על ידי מנהלים יהודים שפעלו לקידום ולחיזוק הפיקוח והשליטה של הממשלה באוכלוסייה הבדווית באמצעות הספקת שירותי חינוך (שם).

הסיירת הירוקה הוקמה על ידי ממשלת ישראל ב-1976 כמעין יחידה צבאית שתפקידה הוא ללחוץ על הבדווים לעבור ליישובי הקבע. במסגרת תפקידה, הסיירת הירוקה מבצעת פעולות שיטור, מטרידה ומפנה את תושבי הכפרים הלא מוכרים ומפקיעה את עדריהם של הבדווים. בנוסף, הטקטיקה של הסיירת הירוקה כוללת הריסת בתים, השמדת יבולים ועקירת עצים ויבולים הנחשבים "לא חוקיים" בעיני הרשויות הישראליות. הבדווים מכנים סיירת זאת "הסיירת השחורה" (שם).

בכפרים הלא מוכרים אין הספקת שירותים ציבוריים על ידי הגורמים הממשלתיים השונים, כגון מסגרת חינוכית לגני ילדים, בתי ספר תיכון, כבישים, תחבורה ציבורית, חשמל (ובמרבית המקרים גם מים זורמים), איסוף אשפה וסילוקה, קווי טלפון ומתקנים רפואיים קהילתיים. כמו כן, סוכנויות ממשלתיות מסרבות להתיר לבדווים פלסטינים החיים בכפרים הלא מוכרים לבנות מבני קבע כלשהם. כל מבני המגורים ביישובים הלא מוכרים, למעט אוהלים, הם בלתי חוקיים. על בדווים שבונים מבנה כלשהו מוטלים קנסות כבדים, והמבנים שהקימו נהרסים. לפי התוכנית שפיתחה הממשלה ב-2003, כל תושבי הכפרים הלא מוכרים עתידים להיות מועברים בכוח

לעירות קבע בתכנון ממשלתי (Swirski and Hasson, 2006). תוכנית זאת הוכנה ללא שיתופם של הבדווים ומבלי להתחשב בעובדה שהפינוי המוצע עומד בניגוד לצרכיהם ולרווחתם, השלובים באדמות שעליהן הם חיים.

ב-1997, תושבי הכפרים הלא מוכרים הקימו מועצה אזורית משלהם (שלא זכתה להכרת הממשלה) כתנועה קהילתית עממית, אשר הכינה והגישה תוכניות לפיתוח אזורי לכפרים הלא מוכרים למשרד הפנים (Swirski, 2007). משרד הפנים לא קיבל את התוכניות המוצעות של מועצת הכפרים הלא מוכרים לדגמי התיישבות חקלאית הולמת יותר לאוכלוסייה הבדווית. משרד הפנים נותר נחוש והמשיך לדבוק באותו דגם עירוני בלתי מוצלח שכבר היה קיים, תוך כדי ביצוע תיקונים שטחיים בלבד. ברם, הקהילה הבדווית התנגדה באופן רציני ומאורגן להחלטות משרד הפנים. המישור הראשון של ההתנגדות בא לידי ביטוי בסירובה ההמוני של האוכלוסייה לעבור לעירות המתוכננות, למרות אמצעי הכפייה המרובים הננקטים נגדה (Abu-Saad, 2005b). בנוסף, הבדווים מרחיבים את מגוריהם כך שיענו על צורכי הגידול הטבעי וכן הם מקימים עסקים קטנים ומבנים קהילתיים אחרים (מסגדים, מגרשי כדורגל וכו'). רבים החלו בונים מבנים קבועים יותר (לדוגמה, בתי לבנים ואבן במקום צריפי פח), ותגובתם להריסת בתיהם היא בנייתם מחדש במקום לעבור למקום אחר.

במישור ההתנגדות השני, ארגונים בדויים קהילתיים, בצד ארגונים מכל רחבי הארץ המייצגים את המיעוט הפלטטיני הילידי, החלו יוזמים פעולת מנע משפטיות באמצעות איתור סדקים במבנה המשפטי הישראלי ושימוש בהם לצורך התנגדות לפרקטיקות מפלות הנובעות ממדיניות אי-שוויונית העומדת בסתירה לעיקרי החוק ולאחריות הממשלה כלפי אזרחיה.¹

לאור ההתנגדות המתמשכת של הבדווים בנגב למדיניות העירור של הממשלה, תפקיד הסיירת הירוקה ואמצעים דמויי צבא אחרים צוברים חשיבות גדלה והולכת במאמץ הממשלתי להרחיק את הבדווים מאדמת הנגב. מאמץ זה מסמן לעצמו כמטרה במקרים מסוימים את מנהיגי ההתנגדות הבדווית. האמצעים הללו, אשר הולכים ומתעצמים תחת הממשלה הנוכחית, מבשרים אולי על

1 לפרטים נוספים, ראו אתר עדאלה: סגור משפטי.

החזרה לימים שבאו מיד לפני הנכבה ואחריה, כאשר צעדים צבאיים ננקטו כדי "לרוקן" את הארץ בעבור יישוב היהודים (Pappé, 2006).

ביבליוגרפיה

אנגלית

- Abu-Saad, I. (2005a). Forced sedentarisation, land rights, and indigenous resistance: The Bedouin in the Negev. N. Masalha (ed.), *Catastrophe remembered: Palestine, Israel, and the internal refugees*. 113-141, London: Zed Books.
- (2005b). Re-telling the history: The indigenous Palestinian Bedouin in Israel. *AlterNative: An international journal of indigenous scholarship* 1(1), 26-49.
- Abu-Saad, I., Lithwick, H., and Abu-Saad, K. (2004). *A preliminary evaluation of the Negev Bedouin experience of urbanization: Findings of the urban household survey*. Beer Sheva: The Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University of the Negev.
- Central Bureau of Statistics (2006). *Statistical Abstract of Israel*, No. 57. Jerusalem.
- Falah, G. (1989). Israel state policy towards Bedouin sedentarization in the Negev. *Journal of Palestine studies* 18(2), 71-90.
- Marx, E. (1967). *The Bedouin of the Negev*. Manchester: Manchester University Press.
- (2000). Land and work: Negev Bedouin struggle with Israel bureaucracies. *Nomadic peoples* 4(2), 106-120.
- Pappé, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. Oxford, UK: OneWorld.
- Swirski, S. (2007). *Plans for developing the Negev: A critical perspective*. Bedouin Center Research Unit Publication No. 2. Beer-Sheva: Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University of the Negev.
- Swirski, S., and Hasson, Y. (2006). *Invisible citizens: Israeli government policy toward the Negev Bedouin*. Beer-Sheva: Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University of the Negev.

קריאה נוספת

אנגלית

- The Center for Bedouin Studies and Development and the Negev Center for Regional Development. (1999). *Statistical yearbook of the Negev Bedouin*. Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev.
- Maddrell, P. (1990). *The Bedouin of the Negev. Minority Rights Group Report No. 81*. London: Minority Rights Group.

אתרי אינטרנט רלוונטיים

[The Unrecognized](#): אתר האינתיפאדה האלקטרונית:

[Legal Advocacy](#): אתר עדאלה:

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

נדים רוחאנא אריז' סבאע'-ח'ורי

אזרחות ערבית פלסטינית בישראל

אורן יפתחאל

2011

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

אזרחות ערבית פלסטינית בישראל

אורן יפתחאל *

הקדמה

מאמר זה סוקר בקצרה את מעמד האזרחות הערבית-פלסטינית בישראל.¹ אזרחות דמוקרטית מוגדרת כשותפות שוויונית בקהילה פוליטית, המאפשרת את מימושן של זכויות ויכולות פוליטיות, משפטיות ותרבותיות מלאות. בניסוחים העדכניים ביותר, משמעותה של אזרחות מלאה היא גם הרחבת חלותן של הזכויות הקולקטיביות על מיעוטים לאומיים, אתניים ודתיים.

כפי שיודגם במאמר זה, המשטר האתנוקרטי של מדינת ישראל ופרויקט הייחוד ההגמוני והקולוניאלי שלה מגבילים את האזרחות הערבית בישראל באופן מבני. מאז שנות התשעים של המאה שעברה, הייתה למגמות ליברליות מסוימות השפעה חיובית על המעמד ועל הזכויות הרשמיים של המיעוט, אבל התפתחויות חומריות, צבאיות וכלכליות שהתרחשו באותה עת הגבילו את יכולתם של הערבים לממש זכויות אלה. הערבים בישראל לכודים אפוא בסבך הסתירות של המשטר הישראלי - כלומר, בין ה"דמוקרטיה" המוצהרת של המדינה לבין מגוון הפרקטיקות הדכאניות והמדירות שהיא נוקטת כלפי הפלסטינים, הן ברצועת עזה ובגדה המערבית הכבושות, והן בתוך ישראל גופא (בגבולות 1967).

אפשר לכנות את המעמד האזרחי של הערבים בישראל "**אזרחות גטו**", הממוקמת בתוך מערכת מרובדת של "אפרטהייד זוחל". מערכת לא מוצהרת זו של פיקוח נפרשת על ישראל ועל השטחים הכבושים מאז 1967. היא מעניקה לקבוצות

* פרופ' אורן יפתחאל מלמד במחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא היה העורך המקיף של כתב העת הבינלאומי "הגר: מחקרי זהות, פוליטיקה ומקום". כעת הוא מועסק כמתכנן במועצה האזורית לכפרים הבדויים הלא מוכרים.

1 ברוב המאמר נקראים אזרחי ישראל הפלסטינים "ערבים בישראל", כדי להבחין בבירור בינם לבין אחיהם בשטחים שנכבשו בשנת 1967 ובפזורה הפלסטינית, וכמו כן כדי לכלול בשורותיהם בצורה שאינה משתמעת לשני פנים את הקהילה הדרוזית ואת הקהילה הבדווית. השימוש במונח אינו מוציא כמובן את היותם חלק מהעם הפלסטיני.

מובחנות - כגון: הפלטסטינים תושבי מזרח ירושלים, הגדה המערבית ועזה, הדרוזים והבדווים בתחומי הקו הירוק, היהודים הדתיים והחרדים, המתנחלים, המהגרים היהודים ("עולים חדשים" במינוח הישראלי-ציוני) ומהגרי עבודה - "חבילות" שונות של זכויות ויכולות דה-יורה ודה-פקטו. ההשתייכות האתנית והדתית של קבוצות אלה ומיקומן במרחב הם שקובעים את מעמדן האזרחי (Yiftachel, 2006). את עיצובה של אזרחות ערבית בתחומי הקו הירוק יש להבין כחלק בלתי נפרד ממערכת כוללת זו.

הכיבוש הישראלי האלים והמתמשך של הגדה המערבית ורצועת עזה וההתנחלות הקולוניאלית של יותר מ-450,000 יהודים מעבר לקו הירוק, כולל במזרח ירושלים הכבושה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה [להלן: למ"ס], 2009), גובים מחיר יקר מן המיעוט הערבי בישראל; ביטויים טבעיים של תמיכה באחיהם הפלטסטינים מגבירים את הגזענות היהודית כלפי הערבים, במיוחד בתקופות של עימותים אלימים. הסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך גם מפקיע מן הערבים את האפשרות להעלות את תלונותיהם ואת מצוקותיהם אל מרכז השיח הציבורי הישראלי, ומונע מהם משאבים חומריים וסמליים יקרי ערך הדרושים לשם התפתחות והעצמה.

תנאי אזרחות

ישראל קמה ב-1948 בעקבות הנכבה, שבמהלכה גורשו שני שלישים מן הפלטסטינים והפכו לפליטי קבע. 160,000 הפלטסטינים שנשארו בגבולות ישראל העצמאית (13% מאוכלוסיית המדינה אז) היו לקהילה חלשה ומקוטעת החשודה ב"נאמנות לאויב". ישראל העניקה להם אזרחות רשמית, אבל הכפיפה אותם לממשל צבאי במשך 18 שנים. מאז גדל המיעוט פי 8 והגיע ל-1.2 מיליון ב-2008 - 17% מציבור האזרחים (למ"ס, 2009).

המדיניות הממשלתית מנסה באופן מסורתי להחליש את המיעוט באמצעות פיצול (על ידי הפרדתם מן הקהילות הדרוזיות והבדוויות), שלילת מרבית זכויותיהם הקולקטיביות התרבותיות או הפוליטיות, ונקיטת מדיניות של קיפוח

חומרי ברוב התחומים. עם זאת, הערבים פיתחו סדר יום פוליטי קולקטיבי בהתבסס על עיגון מעמדם כ**מיעוט מולדת לאומי**. הם נחווים בדעתם להגן על רכושם ועל מורשתם ולזכות בשוויון ובהכרה.

אולם אזרחותם הרשמית והגידול הדמוגרפי עדיין לא תורגמו להשתלבות חברתית משמעותית או להעצמה פוליטית בישראל. אף שהם מנהלים מאבק לא אלים ממושך לשוויון ולהכרה, הערבים הפלסטינים בישראל הגיעו רק להישגים מעטים. במשך שישים שנות עצמאות ישראלית הייתה להם השפעה זניחה בלבד על הפוליטיקה בישראל. יוצא דופן בולט אחד היה הסכם אוסלו מ-1993, שעבר בכנסת רק הודות לתמיכתם של חברי כנסת מסיעות ערביות. ואולם מעמדה המעורער של האזרחות הערבית השתקף באמת באירוע אחר הקשור בהסכמי אוסלו, כאשר יגאל עמיר, רוצחו של ראש הממשלה יצחק רבין, הכריז כי תמיכת המפלגות הערביות בהסכמי אוסלו הייתה אחת הסיבות לרצח (Shafir and Peled, 2002).

כמה דוגמאות ממחישות את דחיקת הערבים לשוליים.²

השתתפות בשלטון

- ב-31 ממשלות ישראל, מעולם לא הייתה מפלגה ערבית חברה בקואליציה שולטת.
- מתוך 676 מינויי שרים בכל תולדות ממשלות ישראל, רק שניים היו של ערבים.
- מתוך 55 שופטים בבית המשפט העליון מאז 1948, רק אחד היה ערבי.
- הערבים מודרים למעשה מן האליטות המדעיות והעסקיות של ישראל, ומהווים פחות מ-1% מציבור הפרופסורים באוניברסיטאות ואחוז דומה מחברי מועצות המנהלים במגזר העסקי.

2 הדוגמאות מתבססות על פרסומים ממשלתיים רשמיים אלא אם כן מצוין אחרת.

בעלות על קרקעות

- ב-1948 הפקיעה המדינה יותר ממחצית הקרקע שהייתה בבעלות ערבים והותירה את הערבים לכודים במובלעות גיאוגרפיות קטנות, החולשות על 2.5% בלבד משטח המדינה (Kedar, 2003).
- מאז 1948 לא הותרה הקמתו של אף יישוב ערבי, למעט היישובים הבדווים שנועדו לעייר את הבדווים בכפייה. כמחצית מן הבדווים בנגב מתגוררים עדיין בכפרים לא מוכרים על אדמות אבותיהם, והמדינה מונעת מהם שירותים ומתקנים בסיסיים (יפתחאל, 2000).

רווחה כלכלית

- בשנים 1990-2005 הגיעה ההכנסה הממוצעת של עובדים ערבים ל-69% בלבד מהכנסתם של עמיתיהם היהודים.
- רמת ההשכלה הגבוהה הממוצעת של הערבים מגיעה רק לשליש מאשר בקרב היהודים.
- המדדים החברתיים השליליים של הערבים, דוגמת כליאה ותמותת תינוקות, גבוהים במידה ניכרת מהממוצע הארצי.

הרג על ידי המדינה

- מדינת ישראל מרבה להשתמש בכוח נגד המיעוט. הדוגמאות הבולטות ביותר הן הטבח בכפר קאסם ב-1956, שבו קיפחו את חייהם 49 אזרחים ערבים, ותגובת המדינה לאירועי מחאה המוניים כגון יום האדמה ב-1976, שבמהלכו הרגה המשטרה 6 מפגינים ערבים, ואירועי אוקטובר 2000, שבהם נהרגו 13 מפגינים.
- לעומת זאת, במשך שישים שנות מחאה פוליטית יהודית פעילה ורחבה הרבה יותר מהפעילות הערבית, הרגו רשויות המדינה יהודי אחד (Shafir and Peled, 2002).

תהליך הייחוד והמיעוט הערבי

אי-יכולתם של הערבים לתרגם את אזרחותם הרשמית לשותפות מהותית ושוויונית נובעת, בראש ובראשונה, מן המבנה האתנוקרטי של המדינה. תהליך הייחוד - ותהליך הדה-ערביזציה הכרוך בו - הוא פועל יוצא של המפעל הציוני, המכתיב את המטרות, את המשאבים ואת המדיניות למוסדות ממלכתיים ולטווח רחב של עמדות גזעניות כלפי המיעוט הערבי. הייחוד הוא האידיאולוגיה הראשית של המדינה, ומבטל את מחויבותה הרשמית לדמוקרטיה. חרף שקיעתה ההדרגתית בשנים האחרונות לנוכח הגלובליזציה המתגברת, אידיאולוגיית הייחוד שולטת עדיין וניזונה מן הדיאלקטיקה המתמשכת של אלימות בין יהודים לפלסטינים.

מגמת הליברליזציה שהסתמנה בשנות התשעים במוסדות השלטון הישראלי התבטאה בחקיקת חוקי יסוד בנושא זכויות וחירויות מסוימות, כגון כבוד האדם וחירותו, זכויות הומוסקסואלים וחופש העיסוק. מגמה זו הניעה את מרבית החוקרים הישראליים להגדיר את המדינה כדמוקרטיה. אולם כל עוד מפעל הייחוד האתנוקרטי (והלא דמוקרטי) נמשך, השפעתן החומרית של החירויות החדשות על המיעוט הערבי - אף כי ללא ספק נודעות להן השלכות חיוביות על קבוצות של הומוסקסואלים ונשים לדוגמה - היא זעומה.

הבה נבחן בקצרה כיצד השלטון האתנוקרטי דוחק לשוליים באופן מבני את אזרחיה הערבים-פלסטינים של ישראל בזירות מפתח חברתיות.

א. דמוגרפיה. ישראל מתירה הלכה למעשה רק את כניסתם של מהגרים יהודים לתחומיה. עמודי התווך של השיטה הם חוק השבות, ומקבילתו - שלילת זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. לפי המשרד לקליטת העלייה קלטה ישראל עד היום 2.8 מיליון מהגרים יהודים, והיא מוסיפה לעודד באופן פעיל הגירה יהודית לישראל מכל רחבי העולם. בה בעת, ישראל מונעת את חזרתם של פליטים פלסטינים ומטילה הגבלות נוקשות ביותר על כניסתם של פלסטינים כלשהם, לרבות בדמות חוק האזרחות והכניסה לישראל שנחקק לאחרונה, האוסר על איחוד משפחות של אזרחים ערבים עם בני זוג פלסטינים מחו"ל.

ב. מרחב. מאז 1948, ישראל חותרת להעברה מרבית של השליטה על הקרקעות לידיים יהודיות, ליישוב יהודים בכל חלקי ישראל/פלסטין ולהפרדה ולגטואיזציה של הערבים. במקביל, ישראל מגבילה באופן עקיב הרחבה, בנייה ופיתוח של יישובים ערביים. הערבים הפלטטינים, המהווים 17% מאוכלוסיית המדינה, שולטים רק ב-2.7% משטח הרשויות המקומיות ומחזיקים בבעלותם רק 3.5% מן הקרקע (Kedar and Yiftachel, 2006). ככלל, אדמות מדינה מנוצלות באופן בלעדי לתכליות יהודיות. מאז 1948 הקימה המדינה יותר מ-700 יישובים יהודיים חדשים ואף לא יישוב ערבי אחד, מלבד העיירות שהוקמו לצורך ריכוזם הכפוי של הבדווים (יפתחאל, 2000).

בפסק דין קעדאן אישר בית המשפט העליון הישראלי בשנת 2000 את זכותם של כל האזרחים (ובכללם ערבים) לקנות אדמות מדינה, אבל השפעת הפסיקה עדיין לא ניכרת בשיפור ניידות המגורים של ערבים או בצעידה לקראת שוויון מרחבי. להדרת הערבים מרוב המרחבים הישראליים-יהודיים מסייע התפקיד הרשמי של ארגונים יהודיים עולמיים (כגון קרן קימת לישראל [קק"ל] והסוכנות היהודית) במערכת התכנון והפיתוח הרשמית של ישראל. ליהודים המתגוררים בחו"ל זכויות קרקעיות נרחבות יותר מאשר לאזרחי המדינה הפלטטינים.

ג. כוחות צבאיים. "ביטחון" (דהיינו, ביטחון היהודים) מוכר כ"דת השנייה" של ישראל ונהנה ממעמד איתן בכל הנוגע להכתבת מדיניות ופרקטיקות של המדינה. שירותי הביטחון נתונים בשליטתם המוחלטת של יהודים, בעוד שאזרחי ישראל הערבים אינם מגויסים לצבא הישראלי, למעט הדרוזים ומספר קטן יחסית של בדווים. למעט הדרוזים, הערבים פטורים משירות בצבא הישראלי ומשירותים קהילתיים אחרים. פטור זה משמש עילה נפוצה להצדקת הפלייתם האזרחית, והוא מכרסם בניידות הערבים בתחומי חיים רבים בישראל, ובמיוחד בתחום התעסוקה והדיר.

ד. פיתוח. המדיניות המנחה את הפיתוח וצבירת ההון בישראל נוטה אף היא במידה רבה לטובת היהודים, כפי שעולה מדפוסייהן של יוזמות פיתוח ומפרקטיקות מימון של פרויקטים ותעסוקה. הליברליזציה, ההשקפה הגלובלית של המדינה בעת האחרונה והפחתת הוויסות הציבורי על חלוקת משאבים

מעמיקות עוד יותר את הפערים הכלכליים בין ערבים ליהודים.

ה. חוק ומשפט. עד שנות השמונים של המאה שעברה העניקה מערכת המשפט בדרך כלל גיבוי לייחוד המדינה. בכך נכללה התמיכה המפורשת בממשל הצבאי בשנים 1948-1966, וכן התמיכה בהחזקת השטחים שנכבשו ב-1967 ובהתנחלות בהם (קימרלינג, 2004). אשר לחוק האזרחי, המדינה אימצה תקנות דתיות האוסרות על נישואין אזרחיים, ואגב כך תרמה להעמקת התהום הפעורה בין אזרחים יהודים לערבים. מאז שנות התשעים, עם הופעת ה"אקטיביזם השיפוטי", הגבירה המערכת את אי-תלותה ואת הגנתה על זכויות אזרח, אם כי לא קראה תיגר על פרקטיקות הייחוד ברוב תחומי המדיניות.

ו. תרבות ציבורית. סמלים ממלכתיים, כגון דגל, המנון, טקסים וסמלים לאומיים מדגישים כולם את יהדותה של המדינה. גם החגים הלאומיים וימי השבתון נסובים כולם סביב לוח השנה היהודי. העברית נהוגה בכל הפורומים הביורוקרטיים והמשפטיים. גם הערבית היא שפה רשמית, אבל רק לעתים רחוקות משתמשים בה בענייני מדינה רשמיים. שמות מקומות, מפות, תמרורי דרכים, אמצעי תקשורת ממלכתיים והאמנויות הם עבריים ויהודיים ברובם המכריע. בשיח הציבורי ובתרבות שולטות לעתים קרובות נימות גזעניות בהתייחס לאזרחים הערבים. אישים מובילים, כגון ראש הממשלה בקדנציה הראשונה שלו בנימין נתניהו, שר השיכון לשעבר אפרים איתם ושר הרווחה אלי ישי דנים כעניין שבשגרה במושגים דוגמת "טרנספר מרצון", "בעיה דמוגרפית" ו"חילופי אוכלוסייה", ומתייחסים אל המיעוט כאל גידול "ממאיר".

ז. אזרחות גטו. כפי שראינו, חרף העובדה שישראל מגדירה את עצמה כיהודית ודמוקרטית, למעשה היא מדינה **מיידת**, שבה הדמוקרטיה כפופה לצרכיו (הגזעניים לעתים) של פרויקט הייחוד בכל הזירות החברתיות המרכזיות - המשפטית, המוסדית, החומרית והמינהלית. מפעל הייחוד מגדיר את משמעותה של האזרחות הישראלית וגורם להדרת אזרחי המדינה הערבים ולדחיקתם לשוליים.

ההתנחלות הקולוניאלית של ישראל והדיכוי האלים שהיא מפעילה על הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה דוחקים את מעמדם של הערבים

בישראל עוד יותר, בייחוד לאור תמיכתם הטבעית בהתנגדות הפלסטינית. מבנה האזרחות הנפרדת והלא שוויונית מונע באורח פעיל את היווצרותה של קהילה פוליטית אזרחית ישראלית משולבת. כתוצאה מכך נוצר מבנה מפלה ופגום ביותר של אזרחות ישראלית, המקצה "חבילות" מרובדות של זכויות ויכולות לקבוצות שונות על סמך מוצאן האתני. מובן כי בין מציאות זו ובין מושג האזרחות הדמוקרטית השוויונית שנזכר בתחילת המאמר יש פערים חמורים. דוגמה מובהקת לכך היא מינויו של ח"כ אביגדור ליברמן ממפלגת ישראל ביתנו לסגן ראש הממשלה, למרות תמיכתו הגלויה בהרחקה בכוח הזרוע של יישובים ערביים מישראל ובמדיניות של הדרה והפליה כלפי המיעוט.

לסיכום, ניתן לאפיין את האזרחות הערבית בישראל כ"אזרחות גטו". זהו גטו רב פנים - פוליטי, תרבותי, כלכלי ומינהלי, ומכאן - גם מרחבי. הערבים הפלסטינים בישראל הם חלק מהחברה באופן רשמי, אך מן הבחינה המבנית הם נדחקו לתוך מובלעות מוחלשות, באמצעות מדיניות של נישול, הפליה והדרה, שסופה אינו נראה באופק.

ביבליוגרפיה

עברית

- למ"ס (2009). **שנתון סטטיסטי לישראל**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- קימלינג, ברוך (2004). **מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות**, תל אביב: עם עובד.
- יפתחאל, אורן (2000). **קרקעות, תכנון ואי-שוויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**, תל אביב: אדוה (עברית ואנגלית).

אנגלית

- Kedar, A. (2003). On the legal geography of ethnocratic settler states: Notes towards a research agenda. Holder J. and Harrison C. (eds.), *Law and geography*. 16-135. Oxford: Oxford University Press.
- Kedar, A., and Yiftachel, O. (2006). Land regime and social relations in Israel. de Soto H. and Cheneval F. (eds.), *Realizing property rights: Swiss human rights book*. 129-146. Zurich: Rueffer and Rub.
- Shafir, G., and Peled, Y. (2002). *Being Israeli: The dynamics of Israeli citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: Penn Press, University of Pennsylvania.

קריאה נוספת

עברית

- יונה, יוסי (2005). **בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- סבירסקי, שלמה, וקונוור-אטיאס אתי (2007). **תמונת מצב חברתית 2007**, תל אביב: מרכז אדוה. ראו: <http://www.adva.org/uploaded/tmunatmazav2007final.pdf>
- סולטאני, נמר (2003). **אזרחים ללא אזרחות - דו"ח המעקב הפוליטי השנתי הראשון של מדה: ישראל והמיעוט הפלסטיני 2000-2002**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי (עברית, אנגלית ועברית).

אנגלית

- Ghanem, A. (2000). *The Palestinian Arab minority in Israel, 1948-2000: A political study*. Albany: SUNY Press.
- (2003). The status of the Palestinians in Israel in the era of peace: Part of the problem but not part of the solution. *Israel Affairs* 9(1-2), 263-289.
- Smootha, S. (2002). The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state. *Nations and Nationalism* 8(4), 475-503.

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

אתרי אינטרנט רלוונטיים

אתר אוניברסיטת סטנפורד: [Citizenship](#)

אתר [עדאלה](#)

אתר JEMIE [מאמר: וויל קימליקה](#)

אתר עמותת [סיכוי](#)